Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 30 (16641)

2003 чылдың МАРТ 20, четверг

Ат салган шагы 17.00
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Чазааида

ЧОННУҢ САНЫ НЕМЕШКЕН

Тыва Республиканың Чазааның март 18-те болуп эрткен ээлчеглиг хуралынга республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ужур-дузалыг он сес айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

• Республиканың политиктиг, экономиктиг, социал амыдыралынга улуг салдарны чедирер эң-не кол айтырыгның бирээзи "Чер дугайында" Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин хуралга сайгарып көрген. Ону Россия Федерациязының Чер кодекизинге, федералдыг хоойлуларга, Тыванның онзагай байдалдарынга дүүштүр ажылдап кылган. Ол сес эгеден, 18 үүлден тургустунган. Чазак кежигүннери бо чугула хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр чүве чугаалааш, ону амдаа хынамчалыг ажылдап кылырын саналдааннар. Кожуунларга чедип, ында чер ажылдакчыларының, хамаатыларның сүмелерин алырын база чугулага көрген. Төлевилелди бирги номчулгада хүлээп алган.

• "2002 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыының байдалының дугайында" Күрүне илеткелин бадылаар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

2002 чылда эмнелге албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, эмнээриниң арга-методун чаартып сайзыраңгайжыдар талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынган. Бюджетте көрдүнген акшакөпеекти бээрин экижиткен. Моон түннелинде республиканың чурттакчы чонунуң кадыын быжыглаарынче угланган хемчеглер чогумчалыг боттанып турарын демдеглээн. Чоннуң чайгаар өзүлдези камгалаттынып арткан, бир муң чурттакчыга онааштыр 18,7 чаш төрүттүнген, 2001 чылга деңнээрге, 16 хууга хөй. Россияның ортумак деңнелинден 2 катап көвей. Ындыг-даа болза чурттакчы чоннуң аарыпаржыры 2001 чылдан көвүдээнин Күрүне илеткелинде айыткан. Наркомания болгаш алкоголизм талазы-биле байдал эң-не берге болуп турар. Чоннуң хораары хөй болуп артпышаан. Озал-ондакка таварышкаш, арагадан хораннангаш өлүп турарларның саны көвүдеп орар.

Тыванның чонунуң кадыының байдалының дугайында Күрүне илеткелинге хамаарыштыр шээр аарыглар, туберкулез, наркомания эмнелгелериниң кол эмчилери, Чазак кежигүннери саналдарын бергеш, четпестерни эдериниң хемчеглеринге доктааганнар.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының — инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Александр Брокерт хуралды башкарып эрттирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Буураашкындан — чаартылгаже

ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Ыяш болбаазырадыр завод "Стройдеталь" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгеге ооң ажылы-биле таныжар дээш чеде бердивис.

Хөлчок улуг бажыңга кире бээривиске, ында янзы-бүрү дыка хөй станоктар бар болду. Бир станокта элээн каш аныяк ажылчыннар манзалар хаарылгалап турлар. Ук завод иштиниң дааш-шимээн деп чүвези аттыг болду. Даргалар, мастерлер олурар өрээл цехтиң кыдыында болду. Аңаа бисти ук бүдүрүлгениң капитал-тудуг салбырының начальниги Владимир Александрович Козлов хүлээп алды.

Чаа цехте.

Цех начальниги Л.Б.Лобанова.

Владимир Александровичиниң бисске дыңнатканын езугаар алырга, аңаа шаанда "Бажың тудар комбинат" деп улуг бүдүрүлге турган. Экономиктиг сандараашкын чылдарында ук улуг бүдүрүлге буурап дүшкен. Ынчалза-даа аңаа ажылдап турган кижилер бүдүрүлгениң техниктиг дериг-херекселдерин төтчеглеттирбес, оорлатпас дээш бүгү хемчеглерни алганнар. Шынап-ла, оон чаңгыс станок-даа читпээн. Бар техниканы, дериг-херекселдериң шаа-биле дүшкен бүдүрүлгениң орнунга ыяш болбаазырадыр завод "Стройдеталь" ККБ-ни тургузуп алганнар. Ол-бо тыптынып тургаш, артык кезектерни тып ап, бар-ла турган станоктарны ажылдаар кылдыр септеп-селип, ыяш болбаазырадыр цехти ажыдып алганнар. Ам аңаа соңга, хаалга, эжик дээш, шупту-ла ыяштан бүдүрер үүлдерни чазап кылып болур. Ынчалза-даа электри күжү дамчыдар шугумнар, дериг-херекселдер херек болганы-биле ук цех ам-даа долузу-биле ажыглалга кирбээн. Ол бүгүнү садып алыр дээрге акша-хөреңги чок. Ынчангаш ажылдап болур долу дериг-херекселдиг бүдүрүлге анаа туруп берген. Чүгле ындахаая чагыкчылар боттарының дилер материалдары-биле кээр. Ыя оон ажылдап алган акшазы-биле чырык, чылыг өртээ төлеп, ажылчыннарынга аъш-чем садып алырынга бичиилеп үлеп бээр.

Ыяш болбаазырадыр цехтен аңгыда, бажың тудар цехти база ажыглалга киирип ажылдадып алырын планнап турарын Владимир Александрович онзалап демдегледи. Оон ыңай ыяш кургадыр камера кылып алыры эргежок чугула. Ол бүгүнү бүрүнү-биле четчелеп тургузарынга 4 млн. рубль херек. ТР-ниң Чазаа чиг эзт ыяш материалдар садып алырынга 30 муң рубль-биле дузалаптар болза, бо бүдүрүлге боду-ла бут кырынга туруп чоруй баарын ол онзалап демдегледи.

Амгы үеде ук бүдүрүлгеде, эрги-даа болза, ажылдап болур 32 станок бар. Олар колдуунда анаа турар. Ажылчыннарга ажыл төлевиринге бээр өре бажын ашкан.

Ук бүдүрүлгениң цех начальниги Л.Б.Лобанова-биле кады станоктарны барып көргүледивис. Демги станокка ыяш хаарылгалап турган оолдар Эрес Чүлдүм, Саид Сат, Аяс Куулар, Чедер Ооржак ажылын доозупкан, дыштанып олурлар. Чагыгның шаа-ла ол диштилер. Цех начальниги Л.Б.Лобанова-биле кылган ажылын көрүп чугаалаштылар-даа. Ниитизи-биле 30 ажыг станок материалдар манап, анаа турар болду. Ол хиреде долузу-биле ажылдап, чонга, күрүнеге ажыктыг үүле кылып болур бүдүрүлгениң материалдар чогу-биле анаа турарын көөрге, харааданчыгла чорду. Ынчангаш бо бүдүрүлгеге дуза көргүзериниң дугайында айтырыгны ТР-ниң Чазаа билип, аңаа хамаарышкан хемчеглерни ала бээринге идегел улуг.

Борис ОНДАР.

В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Хүндүлүг «Шынның» номчукчулары!

Тыва чоннуң башкызы, сүмелекчизи, суртаалчызы, чарылбас өңнүү «Шын» солуннуң 2003 чылдың I-ги чартыында

ЧАГЫДЫЛГАЗЫ

март 1-ден июнь 30-ге чедир уламчылап турар.

Чагыдар өртектери: ***хууда чагыдыкчыларга, чиигелде чокка*** **үш айда 120 рубль, пенсионерлерге — 103 рубль.**
Организацияларга **— 158 рубль.**

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Чазак Отчеду — деткишкинде

ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЖЕ ЧАЛАЛГА

Эрткен чылдар-биле бир дөмей Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылда кылып чоруткан ажылының Отчедунга үнелел алыры-биле ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче чоруткан. Депутаттар ону сайгарып көрүп турда, февраль 19-тан эгелээш, Отчетту республиканың чурттакчы чонунга таныштырар, оларның үнелелин алыр, саналдарын, сүмелерин, шүгүмчүлелдерин дыңнаар улуг хемчээлдиг ажылды организастап чоруткан. Аңаа Чазак кежигүннеринден эгелээш, аппараттың харыысалгалыг ажылдакчылары — ниитизи-биле 190 ажыг кижи киришкен.

Маңаа хамаарыштыр улус мындыг чиктиг айтырыг тургузар чадавас. Хоойлу езугаар алырга, Чазактың бо чорудуп турар хемчээ анаа-бир артык, Отчетка казыыр демдекти-даа салып каар болза, орта кандыг-даа уржук, салдар болбас деп бодаар. Солуннарга Отчетту парлаарынга, он-он эрге-дужаалдыг дүжүметтериң кожууннар үнүп сургакчылаарынга бюджеттен эвээш эвес акша-хөреңгини чарыгдап турар. Чүге херегил ол? Чүгле рекламалап чарлаары ол бе? дээн ышкаш бодалдар тыптыр. Маңаа харыыны бээрин ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчузу — ТР-ниң сайыды, Чазак Отчедун таныштырарының кол организакчызы Даваа-Самбуу Бээжинович ЯНДАКТАН бистиң корреспондентивис дилээн.

— Чонга Отчет таныштырылгазын Чазак бодунуң кылган ажылын рекламалап чарлап турар дээр болза, шын эвес апаар. Кылган ажыл чок болза, кандыг-даа реклама камгалап шыдавас. Улус ол чоккала эки азы багай чурттап орарын, хөй азы эвээш бараан садып ап турарын, шынарлыг азы шынар чок чем чип орарын боттары сайгарып билир. Оларның карактары база бар. Чеже хире чаа школалар, эмнелгелер, магазиннер, чурталга бажыңнары тутунганын, оларның канчаар дериттингенин, чаа кандыг үлетпүр, аъш-чем бараанныры садып турарын көрүп каарлар.

Бир эвес караанга бүзүревес болза, статистика азы санчурагайлар бар. Ында хереглел хемчээлиниң, чурттакчы чоннуң боттуг орулгазының өскенин, чеже дөрбелчин метр чурталга шөлү туттунганын, каш школа ажыглалга киргенин бижип каан турда, ону немээр, казыыр арга чок. Ол дээрге боттуг ажылхерек-тир.

— Ынчаарга Отчеттуң херээ чүл? Статистика четчир эвес чүве бе?

— Отчет таныштырылгазының сорулгазы болза, кылган ажылының дугайында чонга рапорт бээри эвес, эрге-чагырганы эргелеп-башкарарынга чурттакчы чонну хаара тудары болур. Маңаа статистиканың саны эвээш. Улустар күүсекчи эрге-чагырганың ажылчорудулгазын, ажыл-агыйның түңнелдерин чүнү кылып тургаш, канчап чедип алганын билип турар ужурлуг. Амгы үеде хамааты ниитилелди тургузуп турар болгай бис, ол бүгүнү шиитпирлээри хөй-ниити институттарының, бирги ээлчегде, күүсекчи эрге-чагырга органының чедиишкинниг ажылындан улуу-биле хамааржыр.

— Республиканың амгы Чазаа ындыг деп чугаалаар бодадыңар бе? Чон ортузунда чугаа оон өске: Тывада ажылхеректи Ш.Д.Ооржак чааскаан башкарып турар. Хуу херээн шиитпирледип алыр дээн хамаатылар безин чүгле Ооржактың хүлээп алыышкынынга баар.

— Бо дээрге бүгү эрге-чагырганың ажыктыының долу көргүзүү эвес-тир. Эң чугула дилеглиг, негелделиг кижилер бодунуң соңгуп алган даргазының хүлээп алыышкынынга кирбейн канчаар, оларның долу эргезидир. Ш.Д.Ооржак республиканың ажыл-херээн чааскаан удуртуп турар дээрге амыдыралга дүүшпес.

— Херек кырында кандыгыл?

— 2002 чылды сактып көрүңер. Чыл эгезинден часка чедир Ш.Д.Ооржак Чазак Даргазының соңгулдаларынга киришкен. Оон соонда чаа парламентини тургузар ажылды чоруткан. Чайын шөлээзин алган. Шөлээзи доозулбаанда, Москвага республиканың бюджедин камгалаарынга киришкен. Бо үениң дургузунда республиканың бүгү ажыл-агыйын Чазак Даргазының оралакчылары удуртуп келген. Чүү болганын билир силер бе?

— Кандыг-бир эпчок чүве болган бе?

— Чок, багай чүү-даа болбаан. Акша-көпеек четчир, часка, чайга эки белеткенген, ургларның чайгы дыштанылгазын чөптүг организастаан, башкыларның шөлээ шалыңын чогуур үезинде берген. Кышкы үеде кандыг-даа онза болуушкун, үрелиишкин, үзүктелиишкин болбаан. Моон алырга республикада ажыл-херекти башкарып шыдаар, ээ-харыысалгалыг удуртукчулар яамыларда, ведомстволарда барын көргүскен. Бо дээрге ажылдың бир кол түңнели кылдыр санап турар мен.

— Ону Чазактың удуртулгазында кадр чаартылгазыбиле холбап турарыңар ол бе?

— Шуптузу аңаа хамаарышпас. Чазак болгаш ооң структуразы дээрге ажылдап турар дириг организм-дир, ооң үндезини шагда-ла салдынган, чыл келген тудум-на, чаарттынып турар. Ол — бөдүүн албан-хаакчылар, тускай эртемниглер-дир. Олар Чазактың шиитпирлеринге хамаарышкан бүгү-ле айтырыгларны белеткеп, кылып, анализтеп турарлар. Оон аңгыда оралакчы даргалар, яамылар, ведомстволар, тускай Чазак комиссиялары бар, оларның ажылхерээ янзы-бүрү. Бо бүгүге чаа команда күштү немээр, келир үеге бүзүрелди, идегелди болдурар, сорук киирер, ажылдың аргаметодун чаартыр.

— Депутаттар Чазак Отчедунга кандыг үнелелди бээр деп бодаар Силер?

— Ону баш бурунгаар догааштырып чугаалаары болдунмас. Мындыг чүүлдү тодаргайы-биле айтып болур мен. Чазак Отчедун күш-ажылчы коллективтерге, организацияларга таныштырып, чугаалажып турар үеде ону чон чүүлдүгзүнүп хүлээп алган, бир эп-сеткилдиг деткээн. Аңаа быжыг "дөрт" демдекти салып болур. Чазак Отчедунга эки үнелелди берип турган кижилер шуптузу-ла депутаттарның соңгукчулары-ла болгай. Депутат бүрүзү бодунуң округунуң соңгукчуларының саналоналын, бодалын барымдаалаар, деткиир, парламентиге камгалаар чүве болза, Чазактың ажылчорудулгазынга багай эвес үнелелди берип болур.

— Чазактың ажыл-чорудулгазында четпестер, чедир кылдынмаан чүүлдер чок болуп турары ол бе?

— Ажылда четпестер эвээш эвес, оларга хамаарыштыр шүгүмчүлелдерни кылган, ынчалза-даа кончуг чидиг эвес болган. Ол чүден хамаарышканыл дээрге республикада социал байдал чүгээртээн. Оон аңгыда эрткен чылын ындыг-мындыг четпестерни эдип алырын негээн чаңгыс-даа ажыл соксадыышкыны, митинг республикага болбаан. Тудуг ажылдарының эгелээни, республикага акша-төгериктиң келгени-биле чурттакчы чоннуң моон соңгаар чедиишкинниг ажылдаарының магадылалы тургустунган, сайгарлыкчылар чаа төлевилелдерни боттандырарынче кирген. Бо бүгү кылдынган ажылдарның, экономиканың көдүрлүүшкүнүнүң дугайында Отчетта берген, 2002 чылда Чазак республиканың социал-экономиказын хөгжүдер талазы-биле биче эвес ажыл-херекти кылган.

Интервьюну Т.СААЯ белеткээн.

ЭКИ ҮНЕЛЕЛДИ БЕРГЕННЕР

Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылда чоруткан ажылының Отчеду-биле хоорайларның, суурларның чурттакчы чону, бүдүрүлгелериң, организацияларның ажыл-ишчилери таныышкаш, боттарының санал-оналдарын бергеш, Чазак канчаар ажылдаанын үнелеп көргеннер. Бо дугайында солуннуң номчукчулары редакцияже бижип турарлар. Ук чагааларның чамдыктарының кол утказын мооң адааңда парладывыс.

УЛУГ-ХЕМ. Бо кожууннуң девискээринге Чазак Отчедунуң таныштырылгазын Тыва Республиканың Экономика яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С.Н.Саповага удурткан бөлүк эрттирген. Ниитизи-биле бо хемчегге улуг-хемчилер кончуг идепкейлиг киришкен. Ужуражылгаларга чурттакчы чоннуң салган айтырыглары, берген саналдары, сүмелери, шүгүмчүлелдери амгы үениң негелделеринге дүүшкек, утка-шынары ханы, ажыл-ишти моон соңгаар шын чорударынга олар дузалаар. Кожуун чагыргазының даргазын соңгууру мынчага чедир шиитпирлеттинмээни соңгукчуларны дүвүредип турар, ооң ужурундан янзы-бүрү политиктиг оюннар эгелээни таарымча чок.

Кожууннуң чурттакчы чону Чазак Отчеду-биле таныышкаш, аңаа ханы анализти бергеннер. Ниитизи-биле республиканың социал-экономиказы бурунгаар хөгжээнин олар сеткил ханыышкын-биле демдеглээннер. Ооңбиле чергелештир санал бергеннер четпестерге, чедир кылдынмайн, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга доктааганнар. Көдээ суур бүрүзүнде телефон харылзаазы багай, немей телефоннарны тургузарын дилээн. Спорт залдары бар-даа болза, оларда дериг-хереклелдер чедишпезин хомудап чугаалааннар. Шагаан-Арыгның музыка школазының башкылары чедир туттунмаан музыка школазының тудуун доозарынга акша-көпеекти бээрин дилээн. Оон өскедаа дилеглерни улуг-хемчилер кылган.

Улуг-Хемниң чурттакчы чону Чазактың 2002 чылда Отчедунга эки үнелелди бергеннер.

Валерий САЛЧАК.

* * *

ЧӨӨН-ХЕМЧИК. Чыраа-Бажы суурга ТР-ниң Чазааның 2002 чылда кылып чоруткан ажылын таныышкан хурал болуп эрткен. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Алдын-кыс Конгар Отчетту чыылганнарга таныштырган. Ш.Д.Ооржактың хүн бүрү удуртулгазы-биле Чазак эрткен чылын республиканың социал-экономиказын хөгжүдер тодаргай ажыл-херекти кылганын ол чугаалаан. Ылаңгыя чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер дээш чүү кылганын билдингирибиле тайылбырлап берген. Ооңбиле кады четпестерни айыткан.

Отчет талазы-биле Маадыр-оол Донгак, Зоя Лопсан, Кара-оол Кара-Сал, бо одуругларның автору болгаш өскелер-даа санал бергеш, кылдынган ажылдарбиле чергелештир четпестерни чугаалааннар. Суурда эккеп садып турар бараанларның өртээ улуг, шынары багайын шүгүмчүлээннер. Шынары чок арага садар "адрестерни" хоруурун, эмтаң садарын чурумчударын, өскүс болгаш инвалид ургларның ажаалда-тежээлдезинче кичээнгей салырын чугула көргеннер. Кадр шилилгезиниң айтырыынче онза кичээнгейни угландырган. Удуртур ажылдарга тургаш, кайыбир бүдүрүлгени сандарадып хоозураткан, ооң шимчээршимчевес хөреңгизин кара туразында төтчеглээн, күрүнеге, хөй-ниитиге когарал чедирген даргаларны катап удуртур ажылче депшидип томуйлавас, чон соңгувас дугайында айтырыгны база көдүргеннер. Эрге-чагырга органнарынга ындыг таварылгалар тургулаан, ону катаптап болбас. Чыргакы кожуунун тургузарының чугулазын чамдык кижилер саналынга чугаалаан.

Чазак Отчедунга Чыраа-Бажының чону "эки" деп демдекти салган.

Оолак КАРА-САЛ.

* * *

БАЙ-ТАЙГА. Ыраккы Кара-Хөл сумузунуң чурттакчы чонунга ТР-ниң Чазааның Отчедун республиканың Кадык камгалал яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Л.С.Эрдыниева таныштырган. Күш-ажылдың хоочуннары Кара-Кыс Хертек, Долзат Иргит, Кара-Хөл ортумак школазының башкызы Сайлык Кызыл-оол, сумуда участок шагдаазы Алдындии Саая, бо одуругларның автору болгаш өскелер-даа Отчетка хамаарыштыр боттарының саналын бергеннер. Тыва күрүненин сайзыралы, тыва чоннуң амыдыралын экижидер дээш дүнхүн чок ажылдап турар Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижиковичиниң адынга хөй чылыг сөстерни кара-хөлчүлер чугаалаан. Эң ылаңгыя оларның амыдыралынга үндезин чаартылгаларны болдурган электри шугумун киирип бергени дээш өөрүп четтиргенин илередип чоруурун, ону кажан-даа утпазын айытканнар.

Кара-Хөлдүң чурттакчылары амыдырал-чурталгазында чамдык четпестерни айтып, оларны эдип алырынга деткимче, дуза көргүзерин дилээн. Телевидениенин тыва дамчыдылгазын көөр күзелдиглер кончуг хөй, ындыг болганда, ону киирип бээрин чугулага көргеннер.

Кара-хөлчүлер Чазак Отчедун ниитизи-биле эки деп үнелээннер.

Татьяна КҮЖҮГЕТ.

* * *

ӨВҮР. Тыва Республиканың Чазактың Отчеду-биле таныышкаш, 2002 чылда кылдынган ажылдар эвээш эвес-тир деп көрдүм. Бодумнуң чамдык бодалдарымны чугаалаар бодадым. Көдээ ажылагыйга ажылдап чораан кижи болгаш, малдың баш санын өстүреринче онза кичээнгей салырын саналдаар мен. Бүгү күштү ынаар угландырбас болза, ол чедиишкинниг боттанмас. Оон ыңай аныяктарже сагыш салыр. Олар — бистиң келир үевис, өске сөс-биле чугаалаарга, каш чыл болгаш Тыванын ажыл-херээн удуртуп-башкарар кижилер ол-дур. Ындыг улус төлептиг аажы-чаңныг, эртем-билиглиг болур ужурлуг болгай.

Марта КУУЛАР.

Төөгүге артары — маргыш чок

ЖУРНАЛИСТИҢ КӨРҮЖҮ-БИЛЕ

2002 чылдың март 17-де ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалынга 7 кордакчының аразынга эрткен шилилгелиг соңгулдаларга Шериг-оол Дизижикович Ооржак чоннуң 53 хуу бүзүрелин чаалап алгаш, Тыва Республиканың Чазак Даргазы деп чаа эрге-хүлээлгени күүседип эгелээнден бээр бо хүннерде таптыг-ла бир чыл болур. Ye-шагның амыдыралының негелдези-даа ындыг апарган. Бо кыска хуусааның дургузунда ажыл-иживисте, чурттал-гавыста кандыг-кандыг өскерлиишкиннер болганын, кылдынган ажылдарны сайгарып, ооң чедер-четпес талаларын тодараткаш, элээн эки үүлени эчизинге чедир кылыры — төнчү түннелдерни үндүрериниң орук-тары ол.

"Даанганы — таптыг, хүлээн-гени — күштүг" деп, тыва чоннуң бир ындыг чугаазы бар. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак соңгукчуларның аңаа көргүскен бүзүрелинге сорук кирип, республиканың келир үеде сайзыралы база бүгү чоннуң амыдыралының деңнелин экижидер дээш улаштыр могаг-шылаг чок, бедик харыысалгалыг албан-ажылынче быжыг тура-соруктуг киргени ол. Ам келир үеже бүзүрелдии-биле көөр, соңгукчуларның күзел-соруун күүседир бүгү аргалары, билии удуртукчу ажылдарга алган арга-дуржулгазы бар болганда, Тыванын бүгү чону Чазак Даргазының хөй талалыг албан-ажылын кыдыындан деткиирингe идегеп орар мен. Ол кончуг берге үеде республиканы хүлээп алгаш, рыноктуң чиик эвес шылгалдаларын ажып эртериниң бүгү хемчеглерин ап чорутканын, бистиң-биле деңге кадыг-берге амыдыралдың оруктарын көрүп, аар чүүктү кады чүктежип эрткенин угаан-сарыылдыг кижи миннир ужурлуг. Шыны-биле чугаалаар апаар. Тыванын бурунгаар хөгжүлдези, бодунуң чону дээш ооң кылып каан чүүлдери дөмейле балалбас ис бооп төөгүге артары — маргылдаа чок. Ш.Д. Ооржактың чурттап эрткен амыдыралын чаңгыс шыйыг-биле шыйып кааптары болдунмас. "Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар!" дээр болгай.

"Кандыг солдат генерал болурун күзевес боор" дээр ийик бе? Тывада бар бүгү эрге-чагырганы холга алыр дээш Президент болгаш амгы Чазак Даргазының албан-дужаалынга үш катап эрткен соңгулдаларга кым бодунуң "аас-кежиин" шенеп көрбээн дээр. Шын, харын. Оларның аразында келир үези ам-даа мурнунда аныяктар-даа бар чорду. Чамдыктары безин ядараарда, кидис өгге чаңгыс хонуп, мал кадарып кылаштап, аът чавыдактап, ховушөлге звено удуртуп-баштап көрбээн, дооскан эртеми чок, чер-чурт кезип чораан "тояанчылар" боттарының адын-сывын кордакчылар одуруунче киирип турганы — факт-барымдаа болур. Кылык хайныр аан. Аңаа бодааарга, күш-ажылчы базымнарын бөдүүн тудугжу бооп эгелээн оолчуктуң, экономист, совхоз директору, кожуун даргазы, партия райкомунуң бирги секретары, Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы бооп ажылдап чораан удуртукчунуң, амгы бо хүннерде Чазак Даргазының бедик албан-дужаалын эдилээн кижиниң эрткен оруу узун, солун болгаш кижилерге чоок база билдингирдир. Үстүнде чугааладым. Ооң ады дээрге көскү күрүне ажылдакчызы, тыва чоннуң төрээн чериниң төлептиг оолдар, кыстарының бирээзи бооп төөгүге артар. Мактаар, бактааргa-даа аан.

Республиканың бирги удуртукчузу болур салым-чол дээрге улуг аас-кежик болгаш канчаар-

(Уланчызы 6-гы арында).

ТР-ниң Чазак Даргазының чанында Күш-культура болгаш спорт чөвүлелинде

ЭРТЕМ, ДУРЖУЛГАНЫҢ БАДЫТКАЛДАРЫ

Чазак Даргазының чанында Күш-культура болгаш спорт талазы-биле чөвүлелдиң хуралын чөвүлелдиң даргазы Шериг-оол Ооржак башкарып эрттирген. Мен бодаарымга, хурал-даа эвес-тир ийин. Күш-дамыр сайзыралы кижизиг болгаш мөзү-бүдүштүг чоруктуң үндезини бооп турарының дугайында "Төгерик стол".

Күш-культура болгаш спорттуң чидиг айтырыгларын күрүне деңнелинге 2002 чылда чугаалажып көргенин Шериг-оол Дизижикович эге сөске чугулалап демдеглээн. Амгы Россияның төөгүзүнге хамаарыштыр алырга, ол дээрге бир дугаар болуушкун. Күрүне Чөвүлелиниң деңнелинге чурттуң Президентизи Владимир Путинниң демдеглээни болза, "Шак ындыг бедик байдалга ону сайгарып турарывыс дээрге хууда бот-миннииишкинниң-даа амыр-чоргааралы эвес, харын-даа буруузунуушкуннуң билиишкини".

Владимир Владимировичиниң хүлээп алыышкынынга бистиң Чазактың Даргазы Азия, Европа, делегей ареналарынга республиканың спортчуларының сөөлгү беш-алды чылда чедиишкинин сонуургаткан. Чурттакчы чону 310 муң девискээрниң спортчулары 126 медальды чаалап алган. 6-зын делегей, 13-үн европейжи маргылдааларга. Медальдарның 46-зы алдын бооп турар. Шылгараңгай чедиишкиннерни РФ-тиң Президентизи магадаашкын-биле элдепсинген. Бир кижиге хамаарыштыр алырга, көргүзүг шуут түрлүг.

Улуг күш-ажыл, чырыткылыг угаан-бодал спортчу тиилелгеде синген. Таңды, Саян даг-хемнерин, кадыг-дошкун агаар-бойдустуң хүрээлелин, күш-культура болгаш спорт шөлдерин уруглар, аныяктар албан черлериниң организацияларының удуртукчулары күш-культура болгаш спорт башкылары, тренерлери билдилиг организастаан. Кавайлыг чаштан ушпа чөнүк назыга чедир кижи бүрүзүнүң кадык-чаагай овур-хевиринге шимчээшкиннинг хевир бүрүзү магалыг салдарлыг. Ол дээш күш-дамыр сайзырадыкчыларынга Шериг-оол Дизижикович өөрүп четтиргенин чөвүлел хуралдың киржикчилери болгаш чалаттырганнарга илереткен.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Күш-культура болгаш спорт чөвүлелиниң кежигүннеринден аңгыда, ук хуралга Дээди Хуралдың палаталарының төлээлери, яамылар, ведомствалар удуртукчулары, күш-культура болгаш спортка хамаарылгалыглар киришкен. "2005 чылга чедир Тыва Республикага күш-культура болгаш спортту хөгжүдериниң мөөң туруштарының дугайында" ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Сергей Ооржак илеткел кылган.

Илеткелден чамдык санчурагайларны киирдим. Өске девискээрлер-биле деңней алырга, спорт дерилгелери бүдүнбүрүнү-биле камгалаттынган, уруглар-элээдилериниң чаңгыс-даа спорт школазы кагдынмаан, немелде өөредилге черлериниң, 15 спортзалдың тудуун ажыглалга киирген. 2003 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, республикада чурттакчы чоннуң 12 хуу ажыы (39.012 кижи), (РФ-те — 8-10 хуу), ооң иштинде херээженнер 12161 кижи күш-дамырын сайзырадып турар. Республиканың спорт школаларында оолдар, кыстарның саны 10 муң хире.

Материал-техниктиг баазага

(Уланчызы 4-кү арында).

СҮМЕЛЕЖИП ТУРАР БИС. ОЛ АЖЫКТЫГ-ДЫР

Өвүр — республиканың ырак кожууннарының бирээзи. Кожууннуң чагырга даргазы Александр Санчат-оолович Куулар бо эрткен 4 чылдарда чоннуң бүзүрелин чаалап алган болгаш эрткен чылын катап соңгуткан. Бо хүннерде кожуунда ажыл-агый кайы хире чоруп турарын чагырыкчыдан сонуургаалыңар:

Чагырга даргазы-биле интервью

—Эрткен 2002 чылдың түннелдери-биле кожууннуң, ооң иштинде кожуун чагыргазының кылып чоруткан ажылынга ниитизи-биле 6 сумунуң 5-и эки деп үнелелди берген. Ынчалза-даа шупту чүве эки деп чүве болдунмас. Чонну дүвүредип турар айтырыглар хөй, корум-чурум, ажыл чок чорук, арагалаашкын, амыдырал хандырылгада айтырыглар дээш, оон-даа өске четпестерни чайладыр дээш хемчеглерни ап, ажылдаар сорулгаларны салган бис. Онзалап демдеглеп каар чүве мооң мурнунда чылдарда чаргы-чаалылыг пенсия, пособие, шалың дээн чижектиг айтырыглар колдаар турган болза, ам чоннуң талазындан ону-мону мынчалза кандыгыл дээн чижектиг сүмелер хөй болуп турары өөрүнчүг.

—Кожуун чагыргазының соңгулдаларының соонда чаа кандыг өскерилгелер барыл?

—Маңаа хамаарыштыр бо чылын кожууннуң удуртулга аппарадының структуразы өскерилген. Кожуун уставының негелделерин өзугаар база чоннуң санал-оналы-биле 6 суму чагырыкчылары томуйлаттынган. Кожууннуң, сумунуң удуртукчуларының аттестациязын эрттирген болгаш бо хүннерде удуртукчу бүрүзү керээ өзугаар ажылдап турар. Оон ыңай чаа чүүл — мооң мурнунда кожуун чагыргазының болгаш Чазактың хүлээп алган доктаал-шиитпирлериниң күүселдезиниң хыналдазы чоруттунмайн турган деп түннелге келгеш, ай санында кылып чоруттунган ажылды түннээр "хыналда шагын" эрттирерин киирген. Янзы-бүрү хемчеглерни алыры-биле акшаландырыышкынның үлелгезин мурнунда культура, социал адыр дээн чижектиг чорудуп турган болзувусса, бо чылын ажылды кол тудуп, кылып орар кижи — суму чагыргазының даргазын таварыштыр ажыл-чорудулганы деткип, демнежип ажылдаарын бирги ээлчегде көрүп турар бис.

2002 чылда кожууннуң бюджединиң бот-орулгалыг кезээниң планныг онаалдазы 5 млн.384 муң акша болза, күүсеттингени 8 млн.156 муң, азы 151 хуу ажыр күүсеттинген.

—Кожуунда көдээ ажыл-агыйның экономиказының кол угланыышкынын мал ажыл-агыйы ээлеп турар болгай, бо талазы-биле байдал кандыгыл, Александр Санчат-оолович?

—Көдээ ажыл-агый талазы-биле каш чылдар иштинде бир дугаар өөрүнчүг чүүл—шээр малдың бажы өскени. Эрткен чылдың түннели-биле алырга, шээр мал — 70 муң 441-ден 72 муң 853-ке чедир өскен. Бода мал — 4997-ден 4704-че баткан, чылгы — 1172-ден 1070 кылдыр эвээжээн, хаван — 164. Бо талазы-биле ажылды экижидер дээш янзы-бүрү хемчеглерни ап турар бис. Чижээ, Чаа-Суур девискээринге турган 6 кооперативти шуптузун каттыштыргаш, 1 ажыл-агый чери тургускан. Ак-Чыраа, Сарыг-Хөл сумузунга турган ажыл-агыйларны тус черниң өнчүзүнүң коллективтиг ажыл-агыйлары кылдыр эде тургускан. Мындыг янзылыг ук бүдүрүлге чериниң мурнунга муңгаранчыг хөй өре-ширелерден адырлырының болгаш бурунгаар хөгжүп ажылдаарының аргалары тургустунар.

—Чадаанадан бээрлептерге кожуун чоогунче орук кыдыында асфальт заводу ажыглалче киргени ол бе?

—Ийе, 2002 чылдың ноябрь айда 12 млн. рубль өртектиг асфальт кылыр завод ажылын эгелээн. 2,5 км.оруктуң септелгезиниң ажылын дооскан. Бо чылын 6 км.орукту асфальтылаары көрдүнген. Торгалыг бо аразынга 3 көвүрүг кылдынган. Заводтуң ажыглалче киргени-биле келир үеде бистиң оруктарывыс экижиириниң барымдаазы тургустунуп келген — эң эки чүүл ол.

—Кожууннуң суурлар аразы ырак-ырак болгай, харылзаа талазы-биле кандыгыл?

—Чаа-Суур, Торгалыгда 1-1 телефон точкалары ажылдап турар. Солчур суурда бо хүнде 10 точка коштунган. Бергедеп турар черлеривис Саглы болгаш Сарыг-Хөл суурларга Спутник дамчыштыр харылзаа удавас болу бээр.

—Чаа тудуглар хөй бе?

—Саң-хөөнүң, акша-төгериктиң байдалдары-биле инвестиция, тудуг талазы-биле чедир болбайн барган ажылдар бар. Ынчалза-даа тус черниң орулгаза-биле Торгалыгның садыг, Культура бажыңы, 1 чурттал-га бажыңы туттунган. Мал эмнелгезиниң фондузу Степан Монгушович Достайның дузазы-биле доозулган. Каайлы чери шөйлүп чоруттунган-даа болза, Торгалыгның каайлы черин доозар сорулганы салдывыс. Оон-даа бо кожууннуң төп эмнелгезиниң эмчизи Валерий Николаевич Куулар кончуг эрестии-биле үрелик турган бажыңны септеп чаарткаш, поликлиника кылдыр эде кылдырткан дээш, ажылдар бар.

—Корум-чурум айтырыгларынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

—Сумуларга ажылчы чон хуралдарынга эң-не хөй көдүртүнүп турар айтырыг база ол. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол дөзү — арагалаашкын дээрзин билир бис. Амыдырал ат болган, бергедээн дижир бис, анаа ап көөр чүве болза, 3 харлаан, 30 харлаан, училище, институт дооскан, диплом чууру дээн чижектиг хуу байырлалдар кайы хөй. Ынчангаш кижи орнукшудулгазын канчаар эрттирзивиссе экил, шайлалгаларны канчаар эрттирерил дээн чижектиг хөй чон чыглыр черлерни чурумчударының айтырыгларын "хыналда шактарынга" доктаамал сайгарып, кандыг янзылыг ажылды чорударының аргаларын сүмележип, хемчеглерни ап ажылдап турар бис.

Чойганмаа САТ чугаалашкан.

Тожудан

ҮНЕЛЕЛДИ БЕРГЕН

2002 чылда Тыва Республиканың Чазааның кылып чоруткан ажылының Отчедун ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды Николай Алдачиниң удуртулгазы-биле кожуунуң бүгү чурттакчылыг суурларынга таныштырган. Чазактың республиканың социал-экономиказын хөгжүдер талазы-биле кылып чоруткан ажылы-биле чон таныжып көргеш, 2002 чылда Чазак Тываның экономиказын, социал адырын хөгжүдер, чоннуң амыдыралын экижидер дээш ажылдаанынга эки деп үнелелди берген.

Хуралдарга санал бергеннер көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынче кичээнгейни күштелдирерин, аңаа боттуг дуза, деткимчени көргүзерин чугаалааннар. Ынчангаш Чазак кежигүнү Николай Алдачиден чамдык дилеглерни кылганнар. Болдунар дузаны чедирерин ол чугаазынга айыткан.

КӨРГҮЗҮГЛЕРИ КӨВҮДЭЭН

2002 чылда Тожу кожуунуң үлетпүр бүдүрүлгелери бүдүрүлге хемчээлин 31 хуу өстүрген. Тоора-Хемниң, Ырбанның ыяш ажылагыйлары тудуг, дилген материалдар, оттулар ыяш белеткээр даалгаларын ажыр боттандырган. Кожуун хлеб быжырар, балык тудар, тууйбу бүдүрер онаалдаларын күүседип шыдаан. Олар эрткен чылды чедиишкинниг дооскаш, 2003 чылды база багай эвес көргүзүглерлиг эгелээн.

ИВИ ӨСКЕН

Кожуунуң чурттакчы чону бода, шээр, иви, чылгы малды өстүрүп, хаванны, кушту азырап, олардан алган продуктуларын аъш-чемге ажыглап турарлар. Тожуда азырал ивиниң баш саны 1290 баш четкен. "Өдүген" күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезинде эң-не хөй иви бар, ооң ажылчыннары ивиниң баш санын өстүрер дээш бүгүле хемчеглерни ап келгеннер,ынчангаш ивиниң бажы эрткен чылын 20 хуу өзүлделиг болган. Ивижилер Маадыр-оол Кол, Олег Орай-оол, Николай Эрестол, Константин Ак, Дорбит Ак эки ажылдап турарлар.

Кожуунда бода малдың баш саны көвүдеп орар. Ниитизи-биле 1623 баш инек, ооң иштинде 791 саар инек бар. Эрткен чылын тожужулар 880 тонна сүттү бүдүрген, ол 2001 чылдан 12 хуу көвүдээн.

ӨЛҮК ТЫВЫЖЫ

Тожунуң чурттакчылары аңнаарынга, кат, тоорук белеткээринге кончуг мергежээн улус. Олар эрткен чылын 2 тонна кат аймаан, 35 тонна тоорукту белеткээш, дужааган. Оон эвээш эвес олча-ажыкты боттарынга киирип алганнар. 2002 чылда аңчылар 20942 дииңни, 1321 кишти болгаш өске-даа чымчак алдынны белеткээн. Ооң өртекүнези 1350 муң рубль болган, 2001 чылдыындан 7 хуу өзүлделиг болган. Бо чылдың январь, февраль айларында аңчылар эвээш эвес тывыштыг болганнар.

Михаил ОНДАР.

Тоора-Хем суур.

ШУЛУН — ИВИ ОЪДУ

Тыванның чамдык булуңнарында иви малды караа-биле көрбээн, ооң ажыын билбес чоннар ам-даа чурттап чорууру меге эвес, а Кунгуртуг улузунга иви дээрге бистиң бурунгаар кожууннарда ышкаш өшкү, хой-биле дөмей, каракта чаңчыгып калган малы болуп турар дээрзин Тере-Хөл кожуунуң ивижизи Сарыг-оол Сергей оглу Буярай демдеглеп олурду. Ынчангаш ол өске малдан ылгалы үдел дээрзиниң дугайында меңээ мынчаар таныштырды:

— Иви кажаа, сиген-даа дивес, хар улугда малга улам эки. Иви чер оттаар, үргүлчү тайгаларга чоруур, ооң кол чиир оъду — шулун. Өске мал-биле дөмей, иви чылдың төрүүр, эдержилге 9 айда болур болза, а майда албан төрүүр. Төрүпкен ивини саап өөредип ап болур. Ооң эъдин чиир, кежин янзы-бүрү үүлдер кылырынга ажыглаарда эптиг. Ивиниң төрүүрүн черге көрүп, кадарып тургаш ажаап алыр, колдуу аң-биле дөмей амытан. Кажан чер карара бээрге, ивиге кончуг берге, үүге дизе чазын алаңгыыш үнүп кээрге, хемни куду ону сүрүп чоруп бээр, күзүн мөөгү сүрүп арга киргеш чиде бээр. Ынчангаш чазын, чайын, күзүн ивини туда кадарбас болза хоржок...

Сарыг-оол акый иви малды 15 чыл иштинде кадарган, а 25 чылдың дургузунда тудуг ажылынга ажылдап чораанын база чугаалады. Ол 5 кыс, 5 оолдуң адазы, хөй санныг бичии чаштарның кырган-ачазы. Сөөлгү үеде иви кожуунда төнүп турар деп чугаалап болур. Каш-ла баш санныг ивини болар кадарбышаан, когун үспээн. Оларның моон соңгаар малының бажын өстүрери-биле күрүнеден деткимче кылдыр төрүүр ивиге дээш берген дотация акшаны-даа алган. Ол бир башка онааштыр 500 рубль болур.

Чаа кожуун тургустунган соонда, 2002 чылда Тыва Республиканың Чазааның болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң күүселдезиниң дугайында Отчедунга үндезилеп, мал ажылының уксаа баазазын быжыглаарынче кичээнгейни угландырганы, кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң мурнунда салдынып турар кол сорулгаларның бирээзи. Ооң-биле чергелештир өске малдан аңгыда, иви кадарар улустуң даңзызын тургузуп, бир кижиге хамаарыштыр 50 иви онаажыр кылдыр планнап турар.

Бо хүннерде бирги чергеде шиитпирлээр чугула айтырыгларның бирээзи — иви малды немей тыптынып алыры. Ол дугайында чаңгыс-ла эптиг арга — Тожу кожуун-биле чугааны ыяк кылдыр дугуржуп, чугаалажып алыры арткан. Ынчалза-даа ук айтырыг саат чокка бүде бээриниң барымдаазы бар деп, көдээ ажыл-агый эргелели бүзүреп турар. Бир эвес бо чорук бүде берзе, тере-хөлчүлер база катап мал-биле бай чораан кожуун деп адын бадыткап, кадарып, ажаап-карактап чораан ажылынче дедир эглиринге бүзүрел бар хевирлиг.

Чимисмаа МОНГУШ.

ЭРТЕМ, ДУРЖУЛГАНЫҢ БАДЫТКААДАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

хамаарыштыр хыналданы чоруткан. Шилчилгелиг үе-чадада 18 спорт залы туттунган. Көрдүнген нормазынга дүүштүр алырга, спорт шөлдериниң эрттирип болур харык-шинээ 17 хуу. Тодаргайлаарга, 436 спорт дерилгези, ооң иштинде 155 спорт залынга хары угда 10 муң 526 кижини эрттирип болур харык-шинек тургустунган. Республиканың чурттакчы чонунуң санап турары-биле алырга, материал-техниктиг бааза ам-даа сула. Республиканың Чазак Даргазының кандидады турган Ш.Д. Ооржакка күш-культура болгаш спорт адырынга хамаарыштыр берген 50 чагыгның 25-и — спорт дерилгелериниң тудуг-сууру.

Тыва Республиканың 2010 чылга чедир хөгжүлдезиниң программазында 30 спортзалды тудары, 100 хире спорт шөлчүгежин чаартыры көрдүнген.

Кызыл хоорайда хоккей шөлдериниң дерилгезиниң капитал септелгезин чорудар. Республиканың ниити-өөредилге школаларының спорт шөлчүгештерин таарыштыр кылыры көрдүнген. "Бажың чаныныың эң эки шөлчүгежиниң" конкурузу чарлаттынган.

Күш-культура болгаш спорт ажылының кадрларынга хамаарыштыр чугула айтырыгны Сергей Ынаажыкович көдүрген. Тускай эмнелге хыналдазында өөреникчилер, сургуулдар, студентилер бар апарган. Психика, мээ-медерели хажыдыышкынныг 51 оолду шериг албанынче кыйгыртырын хостаан. Кадык-чаагай болурунга таарымча чок байдалдар багай уржуктарын чедирип турар, ынчангаш күш-культура, сула шимчээшкиннерге хосталга албан херек апарган. Олче угланган хемчеглерни эртем болгаш практика үндезилеп кылган.

Ол дээрге Чазактың хүлээп алганы үш доктаал, Чазак Даргазының айтыышкыны, ооң иштинде тускай сорулгалыг ийи программа. Амгы сорулгалар: республиканың уруглар, элээдилер болгаш аныяктарының 2005 чылга чедир күш-дамыр кижизидилгези; 2004 чылда Олимпий оюннарынга киржир спортчуларны белеткээри. ТР-ниң I спартакиадазы февральдан эгелээн. Школачылар, тускай ортумак өөредилге черлериниң спартакиадазы, херээженнер болгаш инвалидтер аразының спартакиада маргылдаалары удавас эгелээр. Инвалидтер-биле ажыл чорудар тускай тренерлер ажылын бо чылдан эгелээр.

Демдеглексенчиг бир үүл болза "Хөм бөмбүк" маргылдаалар катап калбарар. Назы-хар аайы-биле дөрт бөлүк аңаа киржир: школачыларның бичии, ортумак, элээди назынныглары болгаш эң шыырак спортчуларның аразынга. Шаңналдарның хемчээли бирги Президентиниң хол бөмбүүнге кубогу дээш маргылдаа дег болур. Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың деткимче болгаш дузазы-биле бут бөмбүүнүң массалыг чоруу хол бөмбүү дег республикага калбарар.

Чөвүлел хуралга санал-онал хөй болган. Билдингир айтырыгларның билдинмес талазы — барык ажыдыышкын. Колдуунда — маргыжыг, дискуссия. Күш-культура, спорт ажылының янзы-бүрү хевирлериниң шылгараңгай төлээлери чөвүлел кежигүнүнде хаара туттунган. Кижи бүрүзүнүң күш-культура, спорт хөгжүлдезинге киржилгези, туружу болгаш дуржулгазы, деңней алырга, далай. Олар — аңгы-аңгы талалардан бот-боттарын каттыштырган бир улуг сүр күш, угаадыг. Далай-океаннарда өй-чижек чок болуушкун (цунами) сагыш-сеткилимге ол бүгү чуруттунду. Баштыңы —Шериг-оол Ооржак. Кичээнгейлиг дыңнап, билип орарларның бирээзи— алдын тывыжының удуртукчузу Анатолий Неволин. Бо хөреңгитен шаанда "Тыванның аныяктарының" фото-корреспондентизи чораан. Ооң саналы "черле ыыт чок кижи болгай". Чарышка тиилээн аъттың ээзинге автомашинаны эрткен чылын бере каапканын көрүкчүлер кайын уттур. Шак ындыг деткикчилер хөй-ле болзунам!

Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы Урана Ондарның саналы ханы, бүгү талалыг болду. Ооң удуртканы яамы Чазактың деткимчезиниң улуг үлүг-хуузун ап келген. Ындыг болур-даа ужурлуг. Күш-дамыр сайзыралы албайн турар салгалдарже хемчеглерни алырының чижек-барымдааларынче угланган арга-сүмелерни Шериг-оол Ооржак саналга ушкаштыр кашдаа берген. Чижээ, өг-бүлезиниң байдалы чединмес, ажы-төлүн школаже хаара тудуп күш четпейн турарлар. Контроль, хыналдадан дашкаарлаан өөредилге назынныгларның чугула айтыыглары. Өөредилгеге хаара туттунмааннарның саны — он муң ажыг. Ясли-сад албан черлерин күш-культура болгаш спорт талазы-биле дээди эртемниг аныяк эр кижилер-биле четчелээри. Ынчангаш яамының сайыдының оралакчызы херээжен дарганы Чазак Даргазы кымны-даа мурнай саналдаткан.

Ийиги ээлчег Кызыл мэри Дмитрий Донгакка таварышкан. Бо дарганың кылып чорудар ажыл-херектери — "аңдарбаан кур чер". Күш-культураны массалыг болдурары, өг-бүле бүрүзүн аңаа хаара тудары — үүдүрүме: хоорай иштинде, ооң даштында база.

Ыштыг Кызылдан дашкаар дыштанып үнер дээш чүс-чүс өг-бүлелер чадаглап турар. Кыжын Тайга станциязының арыг агаарын хар четпээн чаштар, ушпа кыраан чөнүк назынныглар тыныксавайн канчаар. "Хадың", "Дус-Хөлге" хол-бутту суп көрзе" деп күзеп чоруурлар найысылалда чүс-чүс эвес, муң-муң. Оларның негелде-хереглелдерин мэриниң ийи холда хүлээп алганы билдингир. Улуг спорт — база кичээнгейде.

Ужа-тура кылаштап эгелээннер, бертик-межелдер, улуг назылыглар, күш-дамыр талазы-биле спортчу деңнелче бедидир үнгеннер республикада хөй. Республика, девискээр, Сибирь чемпионунуң бирээзи чораан хоочун спортчу күш-дамыр сайзыралы биле спорт ийиниң аразы херии деп демдегледи. Белеткел чок кижиге профессионал спорт өлүм-чидим дег айыылдыг деп демдегледи. Ол байдал эртем, практика-биле бадыткаттынган.

Ынчангаш сула шимчээшкиннер, гимнастикаларның ужурдузазы үнелеп күш четтинмес. Көдээ школаларда өөредилге (кичээл) эгелээриниң мурнуу чарыында ниити гимнастикалар чоруп турар. Кышкы үеде ол ажыл Кызыл хоорайның школаларында соксаш кылынган. Соок, ыш-биле холбашкан чылдагааннар турган.

Кызыл хоорайда "Ткани" бүдүрүлгеден Людмила Вторушина күш-культура, спорт болгаш туризмниң кадыкшылга ужур-дузазынга хамаарыштыр саналдаан. Бо бүдүрүлгениң турисчи баазазы Кара-Хаак чоогунда. Бааза 14 аъттыг, хереглээр дериг-херекселдерлиг. Чөвүлелге өскелер-даа хөй саналдарын киирген.

Шериг-оол Дизижикович Ооржак хуралдың түңнелинде күш-дамыр сайзыралының эргежок чугулазын чижектер-биле демдеглээн. Шимчээшкиннер, эрес-дидим чоруктуң үлегерин хоорай чурттуг чаштар эвес, малчыннарның ажы-төлү көргүзүп турар. Оларның шимчээшкини көвүрүг кырлаан анайлар-ла. Хоорайда ясли оглу ада-иезинден туттунарынга өйлешкенин Барыын-Хемчикке бир хүн ол эскерген. Материалдыг күш биле угаан-бодал бир деңнелче ужур-дузалыын эртемденнер 1968 чылдала дээди удуртулгага сүмелеп турган. Ол шынзыдылганы ынчангы шаг-үениң баштыңнары кулак даштындан эрттирипкен.

Күш-культура, спорт, массалыг дыштанылгаларга хөй шакүе, акша чарыгдалдары үндүрүп келгени дээш Ш.Д.Ооржакты он чыл дургузунда удурланыкчы күштер са шүгүмчүлеп келген. Кижиниң амыр-кадыынга, албодунга хлеб-биле дөмей хереглеттинер үүлдерниң барын амыдырал бадыткаан. Ону барымдаага албаска, практика көргүзүп тур, арага-дары-биле албыстаар чоруктар тергиидей берди.

Чоокку үеде, хар эриири билек, күш-культура, туризм болгаш спорт-биле сырый холбаалыг республика чергелиг чөвүлел хурал болурун, аңаа белеткелди чорударын Ш.Д. Ооржак дыңнаткан.

Арапчор ОКСУР.

Туберкулез — социал аарыг

ОНУ ЧАВЫРЫЛДЫРАР ДИЗЕ...

Туберкулёз халдавырлыг болгаш социал аарыгларга хамааржыр. Ол аарыгның өскүдүкчүзү каракка көзүлбес микробтар болур. Оларны микроскоптуң дузазы-биле болгаш тускай тарып өстүрер арга-биле тодарадыр. Ол микробтар колдуунда өкпе туберкулёзунуң ажык хевиринден аараан кижилерден агаар таварыштыр кадык кижилерже халдаар. Чамдык таварылгаларда туберкулёзтан аараан малдың эът-сүдүн чедир хайындырбайн, чемге ажыглаан түннелинде, микробтар кижиниң мага-бодунче кире берип болур. Кажан организм кадык-шыырак, камгалал күштери быжыг болза, туберкулёзтан аарывайн барып болур. Организмниң камгалал күштериниң кошкай бээр кол чылдагаанары: аъш-чемниң шынары кудулап азы эвээжээнде, доңганда болгаш кажан кижи кандыг-бир өске аарыгга таваржып суларап баксыраанда. Оон ыңай туберкулёзтан бичии уруглар, элээдилер, кырганнар болгаш иштиг-сааттыг азы чаа божаан херээженнер аарыычал болур. Арагачыларның, наркоманнарның, доктаамал чурттаар чери чок болгаш ажыл-агый кылбайн турар, амыдыралының байдалы куду деңнелде турар кижилерниң аразында бо аарыг нептереңгей. Оларның чамдык кезииниң чуруму багай, эмнедириндан ойталаар. Ооң түннелинде аарыг хоочурап ханылай бээрге, олар туберкулёз микробтарының кол тарадыкчылары бооп турар.

Туберкулёз аарыы чүгле өкпеге өскүвейн, организмниң бүгү органнарынга тыптып болур: бестер, сөөктер, карак, ижин-шөйүндү, бүүрек, сыңый, баш мээзи дээш, өске-даа органнарга дээр. Бо аарыг эге чадазында аарыг кижиниң бодунга билдиртпес, хала чок боор, ынчангаш аарыг кижилер колдуунда туберкулёз ханылап, нептереп, үзе эмнээри нарыыдай бергенде, эмчилеп эгелээр.

Туберкулёзтан аараан кижи ыяап-ла дүрген ол аарыгга хамаарышкан тускай эмнелгеге эмнедир ужурлуг. Аарыг кижиниң чурттап турган оран-савазынга бо аарыгга удур профилактиктиг хемчеглерни ап чорудар. Аарыг кижиниң өг-бүлезиниң кежигүннери хынадып, профилактиктиг эмнээшкинни ап, эмчи хайгааралынга доктаамал турар ужурлуг.

Россияда туберкулёз-биле демиселди күрүнеиң кол сорулгазы деп санап турар. Ынчангаш бо аарыгны эге чадазында тодарадыр сорулга-биле бүгү чонга баш удур ниити эмчи шинчилгезин чорудар ужурлуг. Бичии уругларга болгаш элээдилерге туберкулёзтуң Манту дээр эртемденниң чогааткан аргазы-биле тодарадып турар. А 12 хардан улуг назылыг чон флюорографтыг шинчилгени чылдың эрткен турары чугула. Бо аргаларның кайызы-даа организмге хора чок. Эрте тодараткан аарыгны эмнээр хуусаазыдаа, чарыгдалдары-даа эвээш болур.

Туберкулёзтуң микробтары колдуунда агаар дамчыштыр тарап нептерээн түннелинде, өкпе туберкулёзундан аараан кижилерниң саны көвей бооп турар. Кажан аарыг ханылай бергенде, аарыгның демдектери билдинип кээр: чоорту суларадыр, шаг-шинээ төнер, эъди изиир, арып баксыраар, деридер, чөдүрер, дүкпүртүр, тынышталаар апаар. Чамдыкта аарыгның баштайгы демдээ хан холумактыг дүкпү азы хөректен хан агыышкыны-даа бооп болур. Ындыг таварылгада дүрген эмчилээри чугула.

Сөөлгү 10 чылдарда чуртта социал-экономиктиг байдалдың нарыыдаанының түннелинде, туберкулёзтан аараан кижилерниң саны чылдан чылче көвүдеп турар. Россия Федерациязында Тыва Республика туберкулёзтан аараан кижилер саны-биле алырга, 1-ги черде туруп турар. Сөөлгү 3 чылдарда Тывада чылдың-на 755-870 хире чаа аараан кижилерни чизеге ап, эмнээшкинни чорудуп турар. Тыва Республикада 1991 чылда туберкулёзтан чаа аараан кижилерниң саны 100000 кижиге хамаарыштырарга, 78 турган болза, 2001 чылда ол сан 280 чедир өскен. Бир эвес Россияның ортумак көргүзүүнге деңнээр болза, ол сан 3,8 катап улуг бооп турар. Амгы үеде Тывада туберкулёзтан аараан эмнедир ужурлуг 3330 кижи чизеде бүрүткеттинген. Санчурагай-биле алырга, бо талазы-биле байдал Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Чаа-Хөл, Тожу база Кызыл кожууннарда дүвүренчиг. Туберкулёзтан хораан кижилерниң саны 1991 чылда 100000 кижиге хамаарыштыр 10,6 турган болза, а 2001 чылда ол сан 60 чедир көвүдээн. Ол талазы-биле Россияның ортумак көргүзүү 15.

Ынчангаш туберкулёз талазы-биле байдал республикада нарын бооп артып турар. Бо аарыгны чавырылдырар талазы-биле Тыва Республиканың «Фтизиатрия» каттыжыышкыны болгаш кожуун эмнелгелеринде туберкулёзка удур салбырлар бүгү-ле бар аргаларны ажыглап, профилактиктиг шинчиир-хынаар болгаш эмнээшкин ажылдарын чорудуп турар. Туберкулёзка удур хемчеглерни бедик деңнелге чорудар дээр болза, эмчи кадрлар, рентген аппараттар-биле болгаш долу акшаландырыышкынны кожууннар эмнелгелерин болгаш «Фтизиатрия» каттыжыышкынын хандырары чугула. А аарыг кижилер эмчиниң сүмезин өзугаар туберкулёзтан үзе эмнедирин кызып, санитар-профилактиктиг хемчеглерни сагыыр ужурлуг. Өг-бүлезиниң кежигүннери үезинде хынадып, камгалал эмнээшкинни алыр болза, бо аарыг нептереп өскүвейн барып болур. Чурттакчы чон профилактиктиг ниити флюорограф болгаш Манту шинчилгелеринден ойталавайн, чылдың эртип ап турары чугула.

Светлана СЕДЕН,
«Фтизиатрия» каттыжыышкынының диагностика салбырының эргелекчизи.

Март 24—Бүгү делегейниң туберкулезка удур демисел хүнү

Республиканың хундулуг чурттакчылары!

2003 чылдың март 21-22-де

тубдиспансер база кожуун эмнелгелериниң, поликлиникаларының туберкулёз болгаш флюорография кабинеттери

ажык эжиктер хүннерин

эрттирер. Ол-ла хүннерде Арат шөлүнге көжүп чоруур сан-биле ажылдаар флюорограф турар. Шинчидер күзелдиг кижилерни халас хыналдаже чалап турар.

ААРЫГНЫҢ ДЕМДЕКТЕРИ

- 3 неделядан хөй үргүлчүлээр чөдүл
- хан дүкпү
- хөрек аарыыры
- тынышталыры
- аъш-чем чиир хөөн чидер болгаш деңзи бадары
- үр үеде уламчылаан эът изиишкини
- дүнеки үеде дериттирери
- чылдагаан чок шаг-шинээ чидери
- сулараар чорук

Бир эвес бо демдектерниң элээн кажын эскерзиңерзе, участок терапеви азы фтизиатр эмчиге барып, поликлиникаларга болгаш тубдиспансерге хөректиң халас флюорографтыг шинчилгезин база чараның хыналдазын эртиңер.

ДИЛЕГ ЕЗУГААР

2002 чылдың декабрь 16-да "Тыва" телеканал дамчыштыр дорт эфир үезинде Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка кирген № 57 айтырыгга харыыны ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы "Шын" солунче чорутпушаан, ТР-ниң Чазааның 2003 чылдың январь 5-те № 1 доктаалынга үндезилээш, парлап бээрин дилээн. Ону мооң адаанда парладывыс.

№ 57 айтырыг.

Аныяк башкыларга дузаламчы акшаны (шүүдели) кым төлеп бээрил? Өөредилге яамызы азы өөредилге килдизи бе?

Харыы:

Ол магадылалдарны бээриниң төлевирин "РФ-тиң тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлуга дүүштүр тус чер бот-башкарылгазының органнары чорудар.

Тыва Республиканың Чазаа болгаш Россия Федерациязының бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада бойдус курлавырларының болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар Эргелели казымал байлак тывыжынга ажылдаар чөпшээрелди (лицензияны) чедип алырының аукцион садыглажыышкыннарын чарлап тур:

1.Каа-Хем кожуунуң девискээринде Тарданның рудалыг алдын тывыжынга геологтуг шинчилгени база алдынны казып тывар ажылды чоргузарының .

Тарданның рудалыг алдын тывыжы Тыва Республиканын Каа-Хем кожуунунда, Кызыл хоорайдан мурнуу-чөөн чүкте 78 км черде.

Тарданның алдын тывыштыг чериниң ниити шөлү 1,2 кв.км. 1994 чылдың январь 1-ниң байдалы–биле кылган эде санаашкында күрүне балансызында 31 казымал байлак чыдыннарында C_1+C_2 категорияларның 7,37 т. алдын курлавырлары бар деп көрдүнген. Санаттынып турар казымал байлакта алдынның ортумаа-биле бары 10,7г/т. Бар курлавырлар күрүне балансызында бүрүткеттинмээн. Үстүнде курлавырлардан өске бар деп барымдаалыг алдынның курлавырлары 5,9 тонна.

Тарданга алдын тывыжы чер адаандан казып тывар арга-биле чоргустунар.

Аукцион садыгга киржири дээш төлевирниң хемчээли – 114000 рубль.

Чер курлавырларын ажыглаар эргени алганы дээш чаңгыс удаа төлээр төлевириниң эге хемчээли – 508000 рубль.

Аукцион садыглажыышкын үезинде өртек өстүрүп чижир базымының хемчээли чаңгыс удаа төлээр төлевирниң 5 хуузу (25400 рубль) болур.

2.Өвүр кожуунуң девискээринде Дус-Дагның даш дус тывыжынга даш дусту казып тывар ажылды чоргузарының.

Ол чер участогу Тыва Республиканың Өвүр кожуунунда, Кызыл хоорайдан мурнуу-барыын чүкте 400 км. черде.

Чөпшээрел бижик кылып турар черде 2003 чылдың январь 1-ниң хүнүнде күрүне балансызында даш дустуң курлавыры: бирги оочурда казып тывар кылдыр көрдүнген черде В + C_1 категорияларның – 971 муң т., ооң иштинде: В- 741 муң т., C_1 – 230 муң т. (ниитизи-биле дустуң курлавыры В+C_1 – 6141 муң т. оон иштинте : В – 3967 муң т. болгаш C_1 – 2274 муң т.).

Аукцион садыгга киржири дээш төлевирниң хемчээли – 23848 рубль.

Чер курлавырын ажыглаар эргени алганы дээш чаңгыс удаа төлээр төлевирниң эге хемчээли – 66000 рубль.

Аукцион садыглажыышкын үезинде өртек өстүрүп чижир базымының хемчээли чаңгыс удаа төлээр төлевирниң 5 хуузу (3300 рубль) болур.

Аукцион садыглажыышкынга ниити хоойлу-дүрүмнерге чагыртып база Россия Федерациязында чер курлавырларының ажыглакчыларынга негелделерге дүгжүп турар иштикиниң база даштыкыдан келген юридиктиг болгаш анаа саарлыкчылар киржип болур эргелиглер.

Аукцион садыглажылга 2003 чылдың июнь айның 25-тиң хүнүнде 14 шакта (тус черниң шагы-биле) Тыва Республиканың Кызыл хоорай, Московская, 2 деп адреске ажылын эгелээр.

Чер курлавырларын ажыглаар чөпшээрелди (лицензия) алыры дээш чоргускан аукционнуң тиилекчизи маргылдаа садыгга эң-не улуг түңнүг чаңгыс удаа төлээр төлевирни салган киржикчи болур.

Аукционга киржириниң дилег бижиктерин (тускай майыкка долдурган), аукцион садыгга киржири дээш төлевирни төлээн соонда, 2003 чылдың май 25-тиң хүнү 17 шак 00 минутага (тус черниң шагы-биле) чедир дараазында адресте хүлээп ап турар:

667010, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Московская, 2, каб.219.

Аукцион садыглажылганың негелделериниң база эрттирер чурумунуң дугайында долу информацияны Россия Федерациязының бойдус курлавырларының яамызының Тыва Республикада Эргелелинден ап болур, адреси:

Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 2, 219 каб., тел.(394-22) 5-26-60, факстар(394-22) 5-26-85, 5-26-69, e-mail: licmprt@tuva.ru.

ЖУРНАЛИСТИҢ КӨРҮЖҮ-БИЛЕ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

даа аажок бедик харыысалга деп бодаар мен. Тыванын Чазааның бир чыл дургузунда, бо кыска үениң кезиндээнде республикавыстың болгаш чоннуң ниити амыдыралынга улуг ужур-дузалыг кандыг өскерлиишкиннер, бурунгаар базымнар кылдынганын бодумнуң көрүжүм-биле силерге кысказы-биле таныштырарын кызыдып көрейн, эргим номчукчу. Мээң бо бижээн чүүлүмге "ындыг-мындыг" деп чемелээшкин азы үнелээшкин бээри — кымның-даа амы-хууда херээ-дир. Массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларынга хамаарыштыр алырга мындыг. Журналист кижи бүрүзү кандыгдаа байдалга тургаш, принципиалдыг хамааты туружун ээлеп камгалаар, ниитилелде социал турум чорукту чөпшээрежилгени болгаш быжыгыышкынны быжыглаарынга бодунуң талазындан хамааржыр бүгү чүүлдерни чорудар хүлээлгелиг деп билип, бодап чоруур мен.

Ш.Д.Ооржактың "Экономиктиг өзүлде, политиктиг турум байдал, хамааты тайбың чорук, хөй-ниити чөпшээрежилге" деп кыйгы-девизтиг үнген программазында айыткан чүүлдериниң амыдырал, практика кырында бөгүн кандыг байдалдыг турарын каксы-даа бол, бодумнуң билип чоруур аайым-биле тайылбырлап чугаалаайн.

ТР-ниң Чазак Даргазы бөгүнгү бүгү ажыл-чорудулгазын үшкү удаа чедиишкинниг киришкен политиктиг кампания-соңгулда мурнунда хөйге чарлаттынган бодунуң программазын кол удуртулга болдургаш, ону ыяап-ла күүседир, чер-черлерге ужуражылгалар үезинде соңгукчуларның киирген чагыгларын, күзээшкиннерин боттандырар, шүгүмчүлелдиг саналдарынга, өргүлде бижиктеринде айыткан чүүлдерин эдер дээш Тыванын Чазаа бүдүн чылдың дургузунда бедик темп-биле кончуг күжениишкинниг шимченип ажылдаанын демдеглекседим. "Эткен сөс — керткен ыяш" деп үлегер чугаа бар. Мону ооң бадыткалы кылдыр киирдим.

2002 чылда ТР-ниң Чазааның ажылының болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларының күүселдезиниң дугайында Отчетту бүрүнү-биле деткип номчудум. Алды кезектен тургустунган күрүне документизинде көргүскен, айыткан сан-чурагайлар, күрүне эргелеп-башкарылгазындан эгелээш, хоойлу-дүрүмнү, корумчурумну болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырарынга чедир республиканың чазак-чагырга чериниң кылып чоруткан ажылдары Тыванын кыдыг-кызыгаарында, кадыр-берт дагларда кыштагда мал сүрген кадарчының, хову-шөлде кара дерин төккен трактористиң, көдээ суурда бодунуң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүп, ногаа, картофель өстүрүп орар бөдүүн ажылчын, арат-тараачыннарның судалыбиле тудуш харылзаалыг, бистерниң, көдээ чоннуң, амыдыралын хензиг-даа бол, экижидеринче угланган деп билдим. Ш.Д. Ооржак кайы-даа кожуунга чорааш, чон-биле ижин-кара чокка чугаалажыр, сүмележир, дузааргак талаларлыг дээрзин маңаа чугулалап айтып каайн.

Эрткен бүдүн чылдың дургузунда Тыванын найысылалы Кызыл хоорайда безин хөй-хөй каът чурттарга бажыңнары болгаш социал объектилер (тудуглар) немежип, туттунуп эгелээн. Чижээ, Бай-Хаак кудумчузунда тос каът үш чурттарга болгаш өске-даа бажыңнар. Бо бүгү тудуг-суурну хөгжүдер ажылдарның акшаландырыышкынын кым холда тудуп, удуртуп турарыл — аанакайын, Тыванын Чазааның ачы-хавыяазы болбайн канчаар. Амыдырал азы практика кырында алырга, чаңгыс бажың таваа дескилеп, дөжээн салып (фундамент) алыры, тудуг тудуп, чаңгыс тууйбу безин эптээри оюнчук бе; ындыг белен эвес-ле болгай.

ТР-ниң Чазааның чаа ажылдап кирген составы бүдүн чыл дургузунда ооң Даргазының соңгулда мурнунуң программазын боттандырар талазы-биле 395 хемчеглериниң 40 хуузун күүсеткен-дир. Экономиктиг политиканың бир кол угланыышкыны биче сайгарлыкчы чорудулга болур. Ынаар кичээнгейни салып, "Тыва Республикада биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазының күрүне деткимчезиниң дугайында" ТР-ниң Хоойлузун хүлээп алган болду. Бо бизнесте хаара туттунганнарның саны ажылдап турар чурттакчы чоннуң ниити санының 24 хуузу боп турар-дыр. Сайгарлыкчыларга республиканың бюджединден чээли бээриниң фондузундан — 5,6 млн., банкылардан 121,8 млн. рубльге чээлилерни берген.

2002 чылда инвестиция политиказын экономиканың чугула адырларын болгаш социал адырны хөгжүдеринге, аңаа ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угландырганын көдээде культура, эмнелге, школа албан черлериниң ниити байдалдарындан, ында ажыл-иш доктаамал чоруп турары-биле бадыткаттынар. Адрестиг инвестиция программазын боттандырар сорулга-биле федералдыг бюджеттен — 91,5 млн., республиканың бодунуң орулгаларының күсели-биле 265,6 млн. рубльди ТР-ниң Чазаа үндүрген. Бо дээрге 2001 чылга деңнээрге, 1,6 катап хөй. Элегестиң хөмүр-даш уургайын болгаш Кызыл — Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг оруун шиңгээдип алырының төлевилелдерин акшаландырарының айтырыгларын шиитпирлеп турарынга чүгле байыр чедирер херек. Бүдүрүлгелер ажылдап эгелээрге, чүс-чүс ажылчын туруштар тургустунар, эвээш эвес орулга республиканың бюджединче кирип, чоннуң амыдырал деңнели экижиир деп бодаар мен.

Бир сонуургаан чүүлүм болза — "2010 чылга чедир суурларның хөгжүлдези" деп программаны боттандырарының талазы-биле ажыл уламчылап турары. Ооң акшаландырыышкыны бо чылын федералдыг бюджеттен эгелээр дээнин өөрүшкү-биле хүлээп көрдүм.

2002 чылда Чазактың кылып чоруткан ажылының кезик-чамдыызын номчукчуларга билдингири-биле таныштырарын кызыдып, өске чылдарга деңнээрге, ТР-ниң Чазаа эрткен чылын күжениишкинниг ажылдаанын демдеглевишаан, эки деп үнелелди бердим.

Танов ЧИГДЕН.

СЦЕНАДА — ХЕЙМЕРЛЕР

Тыва театрның бүгү салгалдарының эң хеймерлери болуп турар — Санкт-Петербургтуң театр академиязының бо чылгы доозукчулары төрээн черинче чаныып кээп, чонунга боттарының талантызын бараалгадып эгелээни — бистиң республиканың культура амыдыралында бир онзагай болуушкун. Оларның шоу-көргүзүүнүң премьеразы эрткен дыштаныр хүннерде В.Көк-оол аттыг театрга болган. Баштайгы концерттерден-не аныяктарның көрүкчүлери зал сыңмас болган.

Бо бөлүктүң педагогу, оларның оюн-көргүзүүнүң тургузукчузу Хакасияның уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Владимир Васильевич Норенко доозукчулары-биле кады Тывада чедип келген. Төрээн чонунуң мурнунга дээди эртем чедип алган билиин отчеттап келген уруглар, оолдарга баштайгы концерттер дүвүренчиг, девиденчиг болбас аргажок, ынчалза-даа оларның башкызынга база-ла улуг шылгалда болуп турары чугаажок.

— Бо бөлүктүң уруглар, оолдарынга берги дег чүүлдерни берип, сагыш-сеткилимниң ханызындан оларның сонуургалын оттуруп, кады ажылдап, өөредип келдим. Түннелдер бар дээрзи чугаажок, ынчалза-даа көрүкчүнүң, төрээн чериниң сценазының салдары-биле база аргадуржулганың байлакшааны-биле болгаш улуг коллегаларының дуза-деткимчези-биле бо доозукчуларымның уран талантызы улам бедип, үр эвес үеде хөй кезии билдингир кижилер апаар боор дээрзинге идегээр мен. Күш-ажылдан, бодунуң билиин доктаамал бедидип, хөй номчуттунуп, бодун белеткээринден база эвээш эвес чүүлдер хамааржыр — деп, В.В.Норенко чугаалаар.

Баштайгы концертке хүндүлүг аалчылар-көрүкчүлер ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Дизижикович болгаш ооң өөнүң ишти Сара Монгушовна Ооржактар, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Дмитрий Калчанович Донгак болгаш өске-даа күрүне албан ажылдакчылары кээп, аныяктарның оюнун сонуургап көрген. В.Көк-оол аттыг театрның кол режиссеру, ТР-ниң алдарлыг артизи Алексей Ооржак, театрның директору Каң-оол Тагаланов — олар театрның хеймер артистерин улуг өөрүшкү-биле уткуп-хүлээп алганнар. Хүндүлүг аалчылар болгаш театрның администрациязы чаа доозуп келген артистерге ак орукту күзеп, чогаадыкчы ажылдары-биле тыва көрүкчүлерни өөртүп, улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун күзеп, изиг байыр чедирген. Зал долу көрүкчүлер диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле оларны деткээн.

"Тувинский метеорит" деп шоу-көргүзүг-даа эгелээн. "Таңдым турда, тардаш-ла мен, тараам турда, тодуг-ла мен" деп тыва улустуң ырызының аялгазынга үдеткен хамның самын оолдар күүсетти. Улаштыр российжи болгаш даштыкы эстраданың "сылдыстарының" репертуарларындан ырлар төнчү чокка чаңгыланы берди. Анжелика Варум, Лайма Вайкуле, Валерий Леонтьев, Татьяна Буланова, Игорь Николаев дээн ышкаш бистиң ынак артистеривистен аңгыда, делегейге ады сурагжаан Лайза Минелли, Аль Бано, Мериллин Монро, Уитни Хьюстон, Майкл Джексон дээн ышкаш "сылдыстар" тыва сценага "хааннап" шаг болдулар. Аныяк артистеривис оларга пародияларны тергиин күүседип турарын канчап магадавас боор. Бо ыраажыларның аажы-чаңын, онзагай талаларын, шимчээшкиннерин санкт-петербургчулар ол олчаан дамчыдып шыдаан. Ооң кадында оларның хореография, пластиказы бедик деңнелде-дир дээрзин көрүкчүлер эскерген боор. Эң баштайгы концерттен-не Чечек Монгуш, Азиата Балчыр, Сюзанна Ооржак, Шеңне Шоюн, Олимпиада Кара-Сал, Айдың Бады-Сагаан, Виктория Салчак, Эдуард Куулар — оларны көрүкчүлер дораан танып ап, аттарын сактып алганы чугаажок. Эр хейлер!

Доозукчуларның чаңгыскурсчулары Эльдар Ибрагимов, Елена Бедных, Ольга Бурко, Никита Гриншпун, Татьяна Запольнова — оларны база көрүкчүлер чаптап, магадап ханмаан. Өске нацияның кыстары арыг тыва дылга ырлажы бээрге, чоргааранчыг болгаш дыка эргим апаардыр. Эдвард Радзинскийни өттүнүп турган ийи пародистериниң бирээзи (Н.Гриншпун) "Ам мээң оочурум!" деп тывалай бээрге, зал чир-шоң дүжүп, адыш часкаашкыннары ала-чайгаар-ла чаңгыланы бээр чорду. Бо чаңгыскурсчулары ам аалдарынче аттаныптар, а бистиң тыва оолдар, кыстар театрынга ажылдап артып каарлар.

Премьерада өөрүшкү, каткыхөг, чечектер-даа эмгежок болганын чугаалап-даа канчаар. Удавас аныяктарның шиилерин сонуургап көөр бис.

Сценага баштайгы чедиишкиниңер-биле, санкт-петербургчулар!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧУРУКТАРДА: "Тувинский метеорит" — тыва сценада; В.Көк-оол аттыг театрның кол режиссеру Алексей Ооржак, В.В.Норенко болгаш театрның директору К.Т.Тагаланов.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ХООЙЛУЖУДУЛГАДА ЧАА ЧҮҮЛДЕР

Арбитраж судунда

2002 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш Россия Федерациязының чаа арбитраж кодекизиниң чорудулгазы күштүг болуп кирген. Россия Федерациязының чаа Арбитраж кодекизиниң чорудулгазы сөөлгү он чылда үш дугаар кодекс болуп турар.

Чаа Арбитраж кодекизиниң чорудулгазын хүлээп алганының кол сорулгазы рынок харылзааларының сайзырааны-биле экономиктиг эрге-хоойлунуң ажыктыг чоруун бедидер, ооң-биле чергелештир амгы үениң хоойлу-дүрүм чорудулгазынга өскерилгелериниң киргени-биле негеттинип келген. 2002 чылдың Арбитраж кодекизи Арбитраж судунуң ведомство аайы-биле тускайлаан херектериниң айтырыын чаазы-биле шиитпирлеп турар. Экономиктиг ажыл-чорудулга-биле холбашкан, ооң иштинде сайгарлыкчы ажыл-чорудулга-биле хамаарышкан бүгү-ле маргылдаалыг айтырыглар Арбитраж судунга хамааржыр. Чижээлээрге, күш-ажылчы маргылдаалыг айтырыглардан аңгыда, хамаатылар-биле акционерлериниң болгаш ажылагый ниитилелдери, ол ниитилелдериниң ажыл-чорудулгазын үнүп келген маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээри Арбитраж судунда келген.

Ооң-биле чергелештир Арбитраж судунуң чаа кодекизиниң киргени-биле сайгарылга адырында болгаш экономиктиг ажыл-чорудулгага база административтиг корум-чурумга хамаарышкан херектерге негелде киирген кижилериниң хоойлудүрүм болгаш эргезиниң сонуургалынга дүүштүр чижек эргехоойлу актылары удурланганда, ол айтырыгны Арбитраж суду шиитпирлээр.

Арбитраж судтарынга кирген херектерни ведомство аайы-биле тускайлаарын чаа Кодексте доктааткан. Арбитраж судтарының дорт көөр херектеринге: буураашкын херектери, организацияларны тургузар, эде организастаар, дүжүрер дугайында, сайгарлыкчы болгаш экономиктиг өске-даа ажыл-чорудулгага ажыл-херээн камгалаар дугайында херектер хамааржыр.

Херекти көөрүнүң бетинде белеткел ажылдарын хынамчалыг чорударын, барымдаалыг материалдарны тодаргайы-биле чыырын, айтырыгны шиитпирлеп турган, эптиг-чөптүг чорук-биле түннелди үндүрерин чедип алырын чаа Кодексте айыткан. Арбитраж чорудулгазының үезинде прокурорнуң байдалы дыка өскерилген. Күрүнеиң болгаш хөйниитиниң хомудалын камгалаарда чаа кодекстиң 52 чүүлүнге дүүштүр тодаргайы-биле чорудар болгаш прокурорнуң хомудал киирер эргезин кызыгаарлап каан.

Арбитраж судунда төлээлериниң айтырыын Кодексте тодаргайы-биле чурумчуткан: Арбитраж судтарынга организацияларының удуртукчулары берген үезинге дүүштүр чүве чугаалаар эргелиг азы ол организациязының штадында турар кижилер, чок-ла болза, болчукчулар. Кодексте бир дугаар суд дыңнадыышкынының дугайында чүүл кирген, көрдүнгенин езугаар алырга, суд актызының чара парлаан дыңнадыышкынын чагыглыг чагаа хавынга суккаш, холунга тыпсыр дыңнадыг-биле кады чорудар, азы Арбитраж судунга бодунга тыпсып бээр. Ынчалзадаа чамдык таварылгада, үе чедишпейн барганда, азы суд чорудулгазының киржикчилерин Арбитраж судунуң шиитпири-биле телефонограмма, телеграмма, адрестиг харылзаа азы электроннуг почта-биле келдиртип болур. Ооң-биле чергелештир хомудал негекчилеринге дыңнадыгны берип тургаш, ону айтыр.

Кодексте кол черни суд сайгарылгазының херектерин белеткээринче кичээнгейни угландырган. Билдириишкинниң негелдезинге болгаш хомудалынга хамаарыштыр ол херекти сайгарып көөрү-биле кайы-даа таланың киржикчилери-биле судья беседа чорударынче улуг кичээнгейни салыр. Кажан херекти судка белеткеп тургаш, судья кайы-даа таланың эргелерин болгаш хүлээлгелерин тодаргайы-биле тайылбырлап бээр, ооң иштинде Арбитраж судунуң төлээлекчилеринге база.

Суд чорудулгазынга күрүне органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының база өске-даа органнарның төлээлериниң эрге-дужаалдыг кижилериниң маргыжып турар херекке киржип, шиитпир азы үүлгеткен маргыштыг хөделиишкиннеринге болгаш өске-даа сонуургалдыг кижилериниң киржилгезин Арбитраж судтары албан хандырар ужурлуг. Дыңнадыышкынны алгаш, судка келбейн баар болза, торгаалды онаар апаар. РФ-тиң чаа Арбитраж чорудулгазының кодекизин хүлээп алганы-биле сагындырып каар чүүл болза, колла чуруму хомудал билдириишкиниң утказы болгаш ооң хевиринден хамааржыр.

Хомудал билдириишкинге айтыр чүүлдер: Арбитраж судунуң ады, хомудакчының ады (билдириишкиниң ээзи), турар чери, бир эвес хомудакчы хамааты кижи болза, ооң чурттап турар чери болгаш төрүттүнген чери, ажылдап турар чери болгаш хуу сайгарлыкчы болза, күрүне бүрүткелинде турар чери: харыылакчының ады, ооң турар чери азы чурттап турар чери. Хомудакчы негелдезин хоойлуга болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр тургускан турар ужурлуг. Ооң-биле чергелештир хомудал билдириишкинге ниити байдалды, чүге үндезилээш, хомудалды киргенин, ону бадыткап турар тайылбырны тодаргайы-биле бижиир. Хомудал билдириишкинге чедирген когаралдың өртээн албан айтыр, бир хомудал бадыткаттынар болза, тыртар азы маргыжып турар түңүнүң санаашкынын документилер даңзызынга немей кожар. Билдириишкинге телефон, факс дугаарларын болгаш өске-даа медээлерни кожуп болур. Негекчи херектиң өске кежигүннеринге хомудал билдириишкинни болгаш өске-даа документилерни чара парлааш, чорудуп бээр хүлээлгелиг.

РФ-тиң Арбитраж чорудулгазының кодекизи хомудал билдириишкининге кожар документилериниң даңзызын мынчаар тодараткан:

- Каайлы үндүрүүн көрдүнген чурумга болгаш хемчээлге дүүштүр төлээнин бадыткап турар азы каайлы үндүрүүн төлээриниң чиигелдезин алыр эргезин бадыткап турар база күрүне үндүрүүнүң хемчээлин кызырып бээриниң дугайында документилер;
- Хомудакчының бодунуң негелдезин бадыткап турар документилер;
- Күрүне албан черииниң азы хууда сайгарлыкчының күрүне бүрүткелинде турарының дугайында бадыткап турар документ;
- Билдириишкин ээзиниң эрге-хүлээлгезин бадыткап, бүзүредип турар документилер;
- Хомудал билдириишкинге киржип турар кижилерже чоруткан документилерни бадыткап турар болгаш ол херекке коштунган документилер.

РФ-тиң чаа Арбитраж чорудулгазының Кодекизи албан черлериниң болгаш сайгарлыкчыларның хоойлуда көрдүнген эргезин, ажыктыг ажыглаар талазы-биле эрге-хоойлу бааза-зын четчир кылдыр тургускан.

Наталья КАШИРИНА.
ТР-ниң Арбитраж судунуң судьязы.

ОЛ БАШКЫ-ДАА, ЧОГААЛЧЫ-ДАА

Хоочун башкы, чогаалчы, бижикчини көрбээн чүвези, көдүрбээн хөнээ чок деп болур. Ооң эрткен чылын чырыкче үнген ному "Чаа муң чылче кирип ора" деп ат-биле үнген. Ол номнуң келир үениң аныяктарынга ажыктыын чон аразында янзы-бүрү тускай мергежилдиң кижилери эскерип каан. Номнуң уткашынары бедик, аныяктарга кижизидилге, өөредиг болур чүүлдер ында хөй.

Номнуң дугайында элээн каш авторлар бодалдарын бижээндаа. Ондар Калзаңовна бичиизинден тура улуг улустарның чугаа-домаан, тоолдарын, үлегер домактарын, тывызыктарын сонуургап дыңнаар, ону доктаадып билип алырынга кончуг ынак чораан. Ынчангаш улустуң аас чогаалы-биле ол номда холбап бижээни база солун.

Ондар Калзаңовнаның төрүттүнген чери, ойнап өскен Кызыл-Тайгазы, ооң сөөскеннерлиг, мыйгак-хараганнарлыг кара чоогаланчак оймактарында ооң хой кадарып, сайзанактап ойнаваан чери барык чок. Часкы үеде Кызыл-Тайга эдээнче хой кадарып үне бээрге, чүгле карак чылчырыктаар, кажан сөөскеннер чечектелип келгенде, ооң чаражынга кижи ону кайгап туруксаазы кээр. Час үелериниң эң-не кайгамчык тааланчыг ааскежик долган үези болгай.

Ондар Калзаңовна башкы болурунуң тускай мергежилин шилип алган. Ооң бир дугаар ажылдаан школазы — бодунуң төрээн чери Сүт-Хөлде Суг-Аксы школазы. Башкылап чораан чылдарында ол үргүлчү солуннарга солун чүүлдер бижиир, ынчангаш бижикчи-даа кижи. Ол барык 40 чыл дургузунда Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Таңды кожууннарның школаларынга башкылап, кижизидикчи бооп, интернат эргелекчизи болуп, Тыванын күрүне архивинге, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге, тыва телевидениеге ажылдап чораан.

Амыдыралының иштинде Ондар Сүзүкей хөйнү көрген. Ооң уруг-дарыы база эртем-билиглиг, чонга ажыктыг чүүлдерни хөйнү кылып берип, бараан болуп чоруурлар. Эң хомуданчыг чүве — ооң чаңгыс оглу 9 класска өөренип тургаш, хайлыг аарыгга таварышкаш, хайыралыг алдын амытынындан элекке чарылган. Чурттап чораан болза, та кандыг талантылыг, чонга ажыктыг кижи турар чүве.

Ондар Калзаңовна Сүзүкей — үш номнуң автору. Ооң бирги ному республиканың 80 чыл оюн таварыштыр "Чаа муң чылче кирип ора" деп ат-биле чырыкче үнген. Чогаалчының темазы кижизидилге, культура, корум-чурум, мөзү-шынар, ынакшыл, аныяктарга чагыг, төрээн чурт дугайында. О.К.Сүзүкей — Тывада херээжен чогаалчыларның бирээзи. Ооң чогаадыкчы салымчолу бодунуң төрээн дылын, төрел чонун үнелеп билиринде.

Ол бичиизинден төрээн чериниң бойдузунга ынак. Ондар Сүзүкейниң төрүттүнген чери — Кызыл-Тайгада Ак-Аксы. Ак дээрге шоолуг улуг эвес хем-не болгай. Ооң Хемчикке кирген аксын ынча дээр. Ол хемниң кыдыында узун-узун теректер, хадыңнар, кара талдар үнген. А Хемчик хемниң кыдыы алдын-сарыг чыжыргана-биле бай. Адазы Кара-Доңгак Калзаң моол бижикти эки билир. Ол Сүт-Хөлдүң Кызаа-Шыгында Улаан-Булуңга баштайгы өөреникчилерни моол бижикке өөредип турган башкы.

Ондар Калзаңовна кандыг-даа шаңналдарга төлептиг кижи деп бодаар мен. Ооң баштайгы номунуң бирги кезээн автор "Өг-бүлем — өндүр өргээм" деп ат-биле адап, ада-иезиниң бичии оглунуң, өөнүң ээзи Юрий Иргековичиниң чырык аттарынга тураскааткан. Юрий Иргекович базала школа директорлап, башкылап, иштики херектер черинге ажылдап шаг болган. Ол кончуг биче сеткилдиг, экиргек, чоннуң база бир хүндүткелдиг кижизи.

О.К.Сүзүкейниң сагыжынга эрткен үези бо-ла кирип кээрин чугаалаан турар кижи. Маңаа Кызылга чурттап тургаш, үргүлчү ажылдап чораан черлери Бай-Тайганы, төрээн чурту Сүт-Хөлдү, чараш бойдустуг Ишкиннерни, хой кадарып ойнап өскен чери Чес-Булуңун, Кызыл-Тайгазын, Кызаа шыгын сактып, бодап ханмас. Ооң өөреткен өөреникчилери амгы үеде чуртувустуң кайы-даа булуңнарында хөйү-биле ажылдап чоруурлар. Башкы кижиниң чоргааралы — өөреникчилеринде дээри-ле шын. Ынчангаш Ондар Калзаңовна чогаалчы-даа, башкы-даа.

Ооң ийиги ному очулдурган ном болур. Боду номну очулдургаш, ам парлаар кылдыр белеткеп каан. Номнуң ады "Дхаммапада", сарыг шажынчыларга чугула ном. Үшкү ному "Өг-белериниң чагыы" база белен, чүгле парлаары арткан. Ону Комбу Сайлыкмаа редакторлаан.

Авторнуң амыдыралы үргүлчү-ле үелериниң үскүлежии-биле, үелериниң солчулгазы-биле деңге чоруп келген. Ол эрткен чүс чылдың чээрби чылдарында төрүттүнгеш, эрги амыдырал биле чаа амыдыралдың, эрги езу-чаңчылдар биле чаа хоойлу-дүрүмнериниң солчуушкунун болгаш үскүлежиин, тыва үжүк-бижиктиң, культураның хөгжүлдезин, колхозтажыышкын, Ада-чурттуң Улуг дайынын, репрессияны болгаш чаңгыс кижиге чүдүүр чорукту, компартияның база социалистиг тургузугнуң буураашкынын, демократияның эге базымнарын, чүс чылдарның болгаш муң чылдарның солчулгазын чурттап эрткен.

Бодунуң улуг дуржулгазынга үндезилеттинген бо ном сүзүкейлериниң намдар-төөгүзүн көргүссе-даа, бүгү тыва чоннуң амыдыралы-биле холбаалыг. Ынчангаш Ондар Калзаңовнаны Тыванын база бир идепкейлиг херээженнериниң бирээзи дээрзинге чигзиниг турбас. Ооң ады тыва чогаалчыларның одуруунга кирер ужурлуг. Ынчангаш ону республиканың Чогаалчылар эвилели, Культура яамызы эскерип көрүп, кандыг-бир эки чүүлден кылыр боор дээрзинге идегедим. Бөдүүн болгаш улус мурнунче көскүленнеевезинден кымга-даа эскертинмейн чоруур.

Март 18-те Ондар Калзаңовна Сүзүкей 76 харлаан. Чогаалчыга төрүттүнген хүнү-биле кадыкшылды, аас-кежикти, ам-даа үр чурттап, ажы-төлүнүң, чонунуң аразынга бо-ла хевээр аныяксыг чоруурун күзеп каалыңар.

Аңзатмаа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ТОДУГ-ДОГАА

Чеди-Хөл кожуунуң Сайлыг сумузунда чурттап олурар күш-ажылдың хоочуннары — Дембирел Хертекович, Херел-кыс Донгаковна Донгурактар хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, хол куруг олурбайн, боттары боттарын хандыртынып, тодуг-догаа чурттап олурарлар. Бойдустуң хайыразы: кат-чимизин чыгташ, варенье кылып ап, мөөгүзүн дузап, тооруун чыгташ, садып-саарып-даа алырлар-дыр. Огородунда ногаа-чимистиң янзы-бүрү хевирин өстүргеш, дузап алырлар, картошканы шөл-шөлү-биле тарып, эки ажаап хайгаарааш, элбек дүжүттү чылдың-на ап турар. Мал-маган, хаван, дагаа дээш, азыраан малы-ла хөй. Дагаалары боттары база уксаалыг. Чурттап олурар бажыңының чанында кажаа-хораа азыраан мал-маганының аайы-биле кончуг нарын, көрүштүг кылдыр туттунган чунар-бажыңныг, улуг-биче машиналарлыг.

Эрес-кежээ кырганнарның улуг уруу, күдээзи — Галина, Семен Хомушкулар боттары боттарын хандыртынып, Хову-Аксы суурда ара кагдынган дөрт хана бажыңны боттарының күжү-биле тудуп алганнар. Бажыңының чанында кажаа-хорааны тудуп алган, дөрт чүзүн малын азырап, ногаа-чимизин тарып ап, артыкшылдыын чонга садып-саарып турарлар.

Улуг оглу, кенни — Александр Дембирелович, Любовь Маадыр-ооловна — аныяк сайгарлыкчылар. Хову-Аксы суурнуң Гагарин кудумчузунда "Элиша" деп магазинни кыска үеде туткаш, чоннуң чугула хереглээн бараннарын садып, чонунга буянын чедирип турарлар.

Елизавета ЧАНЗАН.
Хову-Аксы суур.

ЧАС — КЕЗЭЭДЕ ОТТУУШКУН

Мен он хире харлыг тургаш, тараа хоорар дээш барбада тарааны узуп ап тургаш, элээн хөйнү чер кырынга төпкеш, чажырыпкан мен. Он ажыг хонганда барбалар адаандан кызыл-тас тарааның баштары үнгүлеп келген. Ол дээш улузумга кончуттурган мен.

Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдер, чер, мал ажылын үретүннелдиг чорудар ажылдың эге базымы чоокшулап келген. Ону мен чамдык факт-барымдааларга үндезилээш, бодал-саналымны бижидим. Шагда колхоз-совхозтар хөй тарааны, мал чемнерин-даа тарып, каш чүзүн малын-даа чайның эки шаанда семиртип ап чораанын утпаан боор бис. Март айда-ла тараа шөлдеринге шык базырыышкыны деп ажыл аажок ажыктыг болуп турган. Тараа эки үнгү дег шөлдерниң кышкы чагган харын бульдозер дээр трактор-биле бөлдүрүп, ону белен эривес кылдыр дожаңналдырып кааргa, чоорту эрээш, от-сигенге сиңип, черни дыка шыгыдар.

1946-48 чылдарда Таңдының Оңгар-Хову деп долгандыр тейлер, бичии баалыктар-биле «кажааланган» шөлдү Кочетово суурда Коммунизмниң херели аттыг колхоз, сөөлзүредир совхоз март эгезинде-ле бульдозерлер-биле хөй харны ол тейлер, баалыктардан хөпээннер ышкаш бөлүп каар. Шыгы кургаваанда, дөрт ай ортан үезинден эрттирбейн тараан тараа май айда үнүп эгелээр. Мындыг арганы Чедер ховузунуң, өске-даа шөлдерге чорудуп турган.

1934 чылда Сукпак дужунга хөй чылдар иштинде от-сиген кылын хөрзүннүг, кыжын хар база эки чагган. Орта Кызыл хоорайның чону апрель айларда картофель, арбуз тараан. Сукпакта аалдарывыстан 1 км. ажыг черде болгаш хой кадарып чеде бээривиске, картошка, арбуз-даа аажок үнген болчук. Сес ай төнчүзүнде баарывыска, картошка, арбузтарны кадарган ашак биске арбузту берип турган. Тос айның ортан үезинде баарывыска, картошказын казып эгелээн, бистер сүт аппарып бээривиске, казып ап турган орус чон картошказын эндере берген.

Черле көдээ ажыл-агыйны хөгжүдери дээрге-ле, бир дугаарында-ла, чер ажылын сайзырадыры негеттинер. Ие черивис — чемгерикчи. Чер чок болза мал чүнү чиирил, тараа, от-сиген, ногааны кайыын алыр бис. Үндезин хоойлуда чер дугайында шыңгыы айтырыглыг, эргижирээн черлерни «болбаазырадыр» дээш 70-80 чылдарда химиктиг бүдүмелдер-биле эмин эрттир мактангаш, шын эвес ажыглааш, мал-маган одарларынга, аргаарыгларга-даа хоралыг чорукту болдуруп турганы чажыт эвес деп бодаар мен.

Черниң эң эки чемиш-үрезини от-сигенниң дазылы дээрзин билир бис. Чедерниң ховуларында чүс-чүс чылдарда кылыннаан от-сиген, бичии хараганнарның дазылдары өлшыкты соруп алган болгаш баштайгы чылдарда оон хөй дүжүттү алыры билдингир. 2-3 дугаар чылдарында хөрзүн чок арткан черден чүү үнерил? Ооң кадында хат-шуурган хоюг довураан база «ширбиптер». Элезинден тараа үнмес. Черниң чемишчидилгезинге эрги, чаа-даа мал өдээ, хирээ-мыяа (тогланчызы), ыяштар бүрүзү, тайга эдээниң кара довурактары чугула.

Тараалаң кожууннар: Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хемниң девискээри тайга-таскыл чоогу болгаш кара довурактыг. Чаъсборан база үргүлчү чаар. Мен бо кырыгыже, 20 харлыг аныяк шаамдан бээр, Тыванын 8 кожууннарынга, ооң иштинде Таңды кожуунга 10 чыл, адак сөөлүнде Каа-Хем кожуунга 22 чыл ажылдап чурттааш, 1989 чыл төнчүзүнде Кызылдың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунар интернадынга хире-шаамбиле 2 ай хире «чашпаалааш», ол хевээр чурттай бердим. Ажылдап чораан кожууннарымның агаар-бойдузун-даа, ооң иштинде чер, мал ажылын, үнүш-дүжүт болгаш тараа, ногаа-даа өстүрерин,ооң аргахевирлерин-даа билип аптар аргалыг болган ийик мен.

Маңаа бир чүүлдү немеп кагзымза, артык эвес боор. Ол чүл дээрге оран-таңдының бойдузун өлүг, дириг дижир бис. Ынчалза-даа өлүг бойдустуң онза үези — час. Чер иштинде доңган ыяш, от-сигенниң, өске-даа үнүштерниң үрезини эрип-дирлип эгелээр. Шаанда тыва улус өглериниң аптараларының адаанга 5-10 хире см. бедик буттуг ыяштар салыр. Чазын көжүп келген черинге база ындыг. Барбада тараалар, ыяшдаа кырында болза, черниң шыгын бодунче тыртар, ол болза үнеринге белеткенири ол.

Шаанда-даа, ам-даа улустуң чугаазы бар. Чазын «хан эриишкини» тергиидээр. Кадыы кошкак чамдык улус, ылаңгыя чазын төрүттүнген улус, аарыыр дижир. Ол-даа шын хире чүве. Час болурга, мал-маган болгаш кижилер-даа өске черге чурттап чорааш, төрүттүнген черинче чаныксаары шын чүведир. Часкы үеде бүгү-ле үнүштерниң шыгып-өде бээри дээрге хүннүң чырык-чылыынга үнеринче белеткенири ол. Маңаа холбаштыр алыр болза, шыгый берген тарааны, өске-даа ногаа үнүштерни, чаш ыяштарны-даа чер шыгы-биле эрте тарыыры чугула. Чүнү-даа үезинде тарып олуртурун бүгү чонумга күзээр кижи-дир мен.

Василий УЙНУКАЙ.

Кызыл хоорай.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ "Часкы шинчи" деп фотоэтюду.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак ававыс **Дарташ Идиевна КУУЛАР** март 24-те 55 харлаар. Ол үш уруунуң, күдээзиниң, бир уйнуунуң авыралдыг авазы, хөй санныг дуңмаларының ынак угбазы, чөленгиижи. Ававыс хөй чылдарда Чыраа-Бажы суурнуң участок эмнелгезинге ажылдааш, шаңнал-макталды ап, чонунуң хүндүткелин чедип алган. Ававыска каң дег кадыкшылды, аас-кежикти сеткиливис ханызындан күзедивис.

Авай, авай, ынак авай,
Аксым-кежии Авайым сен.
Ажы-төлүң бистерни дээш
Амыр-дыжың бодаваан сен.

Кажанда-даа ол-ла хевээр,
Хөглүг чору, сергек чору.
Ажы-төлүң аразынга
Ам-даа хөй чыл чуртта, Авай.

Уруглары, күдээзи, дуңмаларындан.

"ЭХНАТОН" БААЗА СИЛЕРГЕ...

Минусинскиге бүдүрген далганны садып алыңар.

Бир шоодай дээди сорттуң далганы 230, бирги сортуу — 180, ийиги сортуу — 100 рубль.

Бир кг үүрмектээн тарааның өртээ 2 рубль 50 көпеек, оодурба 1 рубль 72 көпеек. Шоодай чигирниң өртээ 960 рубль.

Янзы-бүрү 80 аңгы конфеталарның өртээ килограммда 31 рубльден өрү, 1 кг печенье өртээ 17 рубль 50 көпеектен өрү.

Адрези: Загородный переулок, 19 «а», « Эхнатон» бааза, склад 3, « Далган бажыңы» . Телефону 5-38-40.

Төпшээрел №7682, К. А. №11761.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ынак улуг оглувус **Орлан Олегович ЧЫРТАК-УРУГНУ** сөөлгү орукче үдежип, моральдыг, материалдыг дузазын көргүскен Владимировка ортумак школазының, Балгазында санаторийниң, Бай-Хаак школазының башкылар коллективтеринге, Владимировка суурнуң чонунга, Каа-Хем, Таңды, Тес-Хем кожууннардан, Кызылдан келген төрелдеривиске, оглувустуң эш-өөрүнге, бүгү чонувуска четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Ава-ачазы, дуңмалары, уруу, кады чурттаан эжи.

* * *

Бистиң эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс, өөнүң иштиниң идегелдиг чөленгиижи, Мөңгүн-Тайга кожуун райпозунуң тергиини, хоочун чолаачы-садыгжы, күш-ажылдың хоочуну, хөй орден- медальдарның эдилекчизи **Мандараа Оолдакович САЛЧАК** чырык өртемчейден, бистен элекке чарлып чоруткан. Сөөлгү орукче үдээринге дуза каткан «Тывакоммунэнергонуң», кожуун чагыргазының, улус өөредилгезиниң, эмнелгениң, дизельдиг станцияның, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, Хереглекчилер ниитилелиниң, суму чагыргазының, «Малчын» бүдүрүлгениң коллективтеринге, Бай-Тайгадан, Кызылдан төрелдеривиске, Өвүрден ынак кудаларывыска, хөй санныг дөргүл-төрелдеривиске, бүгү чонувуска ажыг-шүжүүвүстү үлешкени дээш четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары, оглу, кенни, уйнугундан.

Мөнгүн-Тайга кожуун чагыргазы, Төлээлекчилер хуралы Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң эдилекчизи

Очур Достанович ДОСТАННЫҢ

аар аараанының соонда, 2003 чылдың март 17-де мөчээни-биле ургларынга, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru
Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, компьютер төвү—1-03-90, культура, өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8310. Чагыг 32.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.